

МАМУТ ҚАЛЕНДЕРОВ

Филология илимлериниң кандидаты

ҚАЛПАК ТИЛИНДЕГИ
СИНОНИМЛЕРДИҢ
ГРАММАТИКАЛЫҚ СТРУКТУРАЛЫҚ
ЖӘМ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Илимий редактор—филология илимлериниң докторы, профессор
АЗИМ ҲАЖИЕВ

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨҚИС — 1989

Қалендеров Мамут

№1

К. 98

Қарақалпақ тилиндегі синонимлердің грамматикалық, структуралық және лексика-семантикалық өзгешеліктері. Плимий редактор А. Хажиев. Ташкент «Қарақалпақстан», 1988 98 бет

Усынылым отарған плимий мийнетте қарақалпақ тилиндегі синонимлердің лексикасындағы синонимлердің грамматикалық және структуралық өзгешеліктері менен лексика-семантикалық және лексика-семантикалық өзгешеліктерінің әдеуір дәрежеде, ҳәр тәрелеме байыи риважланғанлықлары өйленгенде.

Бул китап жоқарғы оқуу орыларының филология факультетиниң оқытушылары менен студентлерине, тишши лингвистика факультетиниң аспирантларына, орта мектеп мугаллимлерине, қарақалпақ тили менен шугыланған оқытушыларға, өз жұмысларында жәрдемин тийгизеди.

Рецензентлер: Филология ылимлериниң кандидатары
Х. Хамидов, Р. Бесмуритова, М. Дәулетов.

К 4602000000. 21
М-357 (04)-89 167-89

ISBN 5-8272-0312-2

© «Қарақалпақстан» баспасы 1988

доха; 2) тилде жаңа сөзлердің дөрелиуі менен синонимлердің пайда болуы жоллары: а) хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили лексикасына араб-парсы тиллери арқалы синонимлердің пайда болуы; 3) қарақалпақ әдебий тилинің диалектлеринен хәм говорларынан жасалған синонимлердің пайда болулары баянланған. Бунда синонимлерди изертлеудің әҳмийети, мақсети, актуальлығы хәм методологиялық тийкарлары сөз етилинип, қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлердің изертленуі жағдайлары көрсетилген. Улыма алғанда, жоқарыдағы усы аталғанлардың хәммесинде де тек қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлери ҳаққында сөз етиледі.

Синонимлерди изертлеу мәселеси бойынша рус тилинде көп ғана илимий мийнетлер, монографиялық изертлеулер жүргизилген. Рус тилинде хәм басқа тиллер бойынша да бир қанша сөзликлер жарыққа шыққан¹. Соның менен бирге рус тилиндеги синонимлердің дизимин толық түрде «Лексическая синонимия», «Синонимы русского языка и их особенности», «Рассказы о синонимах»² деген топламлардан көриуге болады. Биз усы рус тили бойынша қәнигелердің мийнетлеринен, олардың ис тәжирийбелеринен үйренемиз. Синонимлерди изертлеулер, илимий мийнетлер тек қарақалпақ тилинде ғана изертленилмей басқа да түркий тиллес халықларының илимпазлары тәрәпинен изертленилген көп жұмыслар бар.³ Сондай-ақ синонимлерди изертлеулер Индо-Европа тиллеринен де ушыратамыз.⁴ Бирқанша тууысқан халықлардың тиллеринде синоним сөзликлер де пайда болды.⁵ Мине булардың барлығыда совет тил билиминің ири табыслары болып табылады.

¹ В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка. Учпедгиз. М., 1956, 1961; З. Е. Александрова. «Словарь синонимов русского языка». Изд-во «Советская Энциклопедия», М., 1969; «Словарь синонимов» (справочное пособие). Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Л., 1975; «Словарь синонимов русского языка» (в двух томах). Изд-во «Наука» Ленинградское отделение. Т. I, 1970 и. т. II, 1971; И. В. Рахманов. «Синонимы немецкого языка». Изд-во «Просвещение», М., 1971; Тхаркахо Юнус Аюбович. «Краткий словарь адыгейских синонимов». Майков, 1969; М. К. Морен, Г. А. Шигаревская «Словарь синонимов Французского языка». М.—Л. 1964;— Ю. Д. Апресян. «Лексическая семантика» (синонимические средства языка). Изд-во «Наука», М., 1974; А. Умаров. «Школьный словарь синонимов русского языка». Изд-во «Каракалпакстан Нукус», 1969; и 1985.

² «Лексическая синонимия» Изд-во «Наука», М., 1967; «Синонимы русского языка и их особенности». Изд-во «Наука» Ленинградское отделение, Л., 1972; В. И. Кодухов. Рассказы о синонимах. Изд-во «Просвещение», 1971, 1984.

³ А. Болгабаев «Синонимика имени существительного в современном казахском языке». АҚД., Алма-Ата, 1955, А. Болгабаев. Синонимы в казахском языке». АДД., Алма-Ата, 1971, М. Сергалиев. «Синонимика глагольных словосочетаний в современном казахском языке. АҚД., Алма-Ата, 1967; Ш. С. Ханбикова. «Синонимы в татарском языке». АҚД., Казань, 1962; В. Мескутв. «Синонимы в современном туркменском языке». АҚД., Ашхабад, 1962; С. Исамухамедова. Синонимы в современном узбекском литературном

Қарақалпақ әдебий тилинің лексикалық синонимлерин изертлегенде тийкарынан лексикалық байқаулар, ҳәр түрли сөзликлерден, синонимлик сөзликлерден, гейпара ески түрк жазыу естелликлеринен, сондай-ақ қарақалпақ фольклорлық шығармаларынан, халық творчествосынан, драмалық поэтикалық, прозалық шығармалардан қарақалпақ әдебияты классиклери менен улыўма қарақалпақ әдебияты шығармаларынан, қарақалпақ тилине аўдарылған рус ҳәм басқа да халықлар әдебияты ҳәм де баспа сөз материалларынан, газета-журналлардан, қарақалпақ тилинің бай иллюстратив материалларынан да пайдаланылды. Ҳәзирги күнде турмысымызда қолланылып киятырған қарақалпақ тили орфографиясының тийкарында қурылып анализленди ҳәм пикирлер жүргизилди.

Жумыстың тийкарғы изертлеу объектин ҳәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлер болып, бул тилимиздин лексикасы ҳаққында ҳәм оның раўажланыўын, сондай-ақ бундағы көзге түсерликтей қандай айырмашылықлардың, белгилериниң бар екенлиги ҳаққында сөз етилди. Тийкарынан қарақалпақ әдебий тилиндеги синонимлердин грамматикалық ҳәм структуралық өзгешеликлери төмендеги: 1) түбир сөзлерден қуралған синонимлер; 2) дөренди сөзлерден қуралған синонимлер, 3) түбир ҳәм дөренди сөзлер арқалы қуралған синонимлер деген бөлишмелерден қуралады. Ал, қарақалпақ әдебий тилиндеги синонимлердин лексико семантикалық ҳәм стилистикалық өзгешеликлери де төмендеги: 1) мәнилес ямаса ифографиялық синонимлер; 2) эмоциональлық-экспрессивлик синонимлер; 3) стилистикалық синонимлер Сондай-ақ қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы синонимлердин қолланылау өзгешелигине қарай отырып, тилимиздеги лексикалық си-

языке», АКД., Ташкент, 1963; М. Рахматуллаева. К вопросу изучения синонимов в языке Алишер Навои (на материала уникальной рукописи дивана Навоидир—ан Никоя) переписанной в XV в.), АКД., Ташкент, 1965; А. Даниярова «Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке». АКД., Самарканд, 1967; Х. Мавлянова, «Опыт лексикографического анализа синонимических рядов в русском и узбекском языках и принципы создания русско-узбекского синонимического словаря». АКД., Ташкент, 1968; Д. М. Хасанова. «Разыскания о синонимических рядах существительных, и прилагательных в современном башкирском языке». АКД., Ленинград, 1964; З. Г. Ураксин. «Фразеологические синонимы в современном башкирском языке». АКД., Уфа, 1966; Б. Абдуллин. «Лексические синонимы современного азербайджанского языка». АКД., Баку, 1965; Б. Суралчиева. «Синонимы в киргизском языке». АКД., Фрунзе, 1972.

⁴ М. Мухаммадиев. Синонимы в современном таджикском языке. АКД., Сталинабад, 1956.

⁵ Ә. Болғанбаев. Қазақ тилинің синонимдер сөздиги. Алматы, 1962, 1975; Ш. С. Ханбикова. Синонимнар сөзлесе. Қазақ 1962; А. Ҳожиев. Узбек тили синонимлариниң қисқача лугати. Ташкент 1963, Узбек тили синонимлариниң тоқсан лугати. Ташкент, 1974; З. Г. Ураксин. Башкорт теленең синонимдер һүзлесе. ӨФӨ, 1966.

понимдер турақлы хәм өзгермели синонимлерди, соның менен қатар қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлердің пайда болыуы жоллары бойынша да тилимиздеги идиомалық хәм фразеологиялық синонимлерди хәм хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили лексикасына рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер арқалы пайда болған синонимлерди де өз ишине алады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ ТИЛИНДЕГИ СИНОНИМЛЕРДИҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ХӘМ СТРУКТУРАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Тилимиздеги сөзлердің хәммеси де айтылайын деген ойға сәйкес белгилі грамматикалық хәм структуралық байланысқа түседі. Ондай болмағанда сөзлердің әйтеуір жыйынтығынан тил арқалы қатнас жасау процесинде адам талабын қанаатландыратуғын хеш нәрсе де келип шықпаған болар еди. Сөздің лексикалық мәнилери анау ямаса мынау тилдің грамматикалық хәм структуралық ызыамлылықлары бойынша қурылған предметлик—затлық мазмунларынан ибарат. Сондықтан академик В. В. Виноградов бул тууралы: төмендегисе көрсетеди. «Лексическим значением слова обычно разумеют его предметно—вещественное содержание, оформленное по законам грамматики данного языка и являющееся элементом общей семантической системы словаря этого языка»¹ деп көрсетеди. Сондай-ақ егер сөзлер грамматикалық жақтан тарийхий танылған белгилі бир формаға ийе болғанда, турмыстың хәр қандай тәреплери ҳаққында пикир жүритиу тууралы ойлап та болмас еди, егер сөзлер бир-бири менен грамматикалық хәм структуралық байланысқа түсиу қәсийетине ийе болмағанда, бизиң тил менен қатнас жасауымыз мүмкин болмаған болар еди. Е. М. Галкина—Федорук грамматикалық мәни хәм грамматикалық хызмети ҳаққында төмендегисе жүдә дурыс пикирге келеди: «Грамматическое значение, заключенное в слове, выражает различные отношения и поэтому без грамматики невозможно было бы передавать связанные мысли. Грамматика организует слово, придавая ему необходимую форму для выражения, различных сторон бытия».² Улыуа тилдеги сөзлердің грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлериниң арасында оғада тығыз байланыс болып отырады.

Сондай-ақ тилдеги сөзлердің мәнилеринде грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлеринде олардың ишки мазмуны хәм сиртқы формасы арасындағы бирлик сыпатында хызмет етип отырады хәм олар бир-биринен гәрезли болады. Солай

¹ В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова. «Вопросы языкознания», 1963, № 5, стр. 10.

² Е. М. Галкина—Федорук. Слово и понятие. М., 1956, стр. 29.

етип ҳазирги замон қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы сөзлердің усындай мәнилери яғни грамматикалық ҳәм структуралық өзгешеликтери көзде тутылады. Сондықтан да тилдеги синонимлер мәнилерине қарай грамматикалық структуралық өзгешеликтери бойынша бир неше түрли бөлини келе береди. Бул туўралы Н. К. Дмитриев, Убрятова, А. Қайдаров, А. Гуламов ҳәм тағы басқалардың айырым жұмысларында синонимлердің ҳәр қыйлы формаларының мәселелерине байланысты азда болса бир қанша пикирлериниң баянланғанлығын көриўимизге болады¹.

Жоқарыдағы бул илимпазлар синонимлердің ҳәр қыйлы формаларын анализ жасаўды өзлериниң алдыларына мақсет етип қоймай улыўма сөз еткен. Ал олар башқурт, уйғыр, өзбек ҳәм тағы басқа тиллердеги жуп сөзлер туўрасында улыўма пикир жүргизгенде жуп сөзлердің бир көриниси сыпатында синонимлердің жумсалыўы ҳәм олардың қасийеттери ҳаққында айырым пикирлер жүргизген. Сондай-ақ қазақ ҳәм түркмен тиллеринде синонимге байланысты арнаўлы ҳәм айрықша изертлеў жұмыслары жақсы жүргизилген². Бундай мәселелерге авторлар бир қанша толығырақ пикирлерди баян еткен. Синонимлердің грамматикалық ҳәм структуралық өзгешеликлериниң жасалыўы бойынша бир қанша түрлерге бөлини, оларға қысқа тоқтап, ҳәр түрли қуралыў жолын көрсеткен.

Сондықтан жұмыстың бул бөлиминде қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық ҳәм структуралық айырмашылықтары сөз етилиеди. Синонимлерди тексерийге арналған мийнеттиң бул бөлиминде, сөздің структуралық ҳәм грамматикалық айырмашылықтарын анализ жасайды. Бирақ синонимлердің грамматикалық ҳәм структуралық айырмашылықтарын изертлеген ўақытта изертлеўшилер ҳәр түрли түсіндиреди. Мәселен, айырым авторлар синонимлерди структуралық жақтан еки груп-

¹ Н. К. Дмитриев. О парных словосочетаниях в башкирском языке. «Известия АН СССР», отд. гум. наук, серия VII, №7, 1930, стр. 505—506; Е. И. Убрятова. Парные слова в якутском языке. «Язык и мышление». XI Изд-во АН СССР, М—Л., 1948, стр. 309—322; А. Қайдаров. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958, стр. 80—84; А. Гуламов. Узбек тили морфологиясына кириши. Тошкент, 1954, 21-бет.

² А. Болганбаев. Синонимика имени существительного в современном казахском языке. АҚД, Алма-Ата, 1955, стр. 14; В. Мескутов. Синонимы в современном туркменском языке. АҚД, Ашхабад, 1962, стр. 11—14.

нага бөлсе¹ және бір тилшилер (специалистлер) үштен жети түрге шекем бөледі.²

Бир синонимлик қатарға киретуғын сөзлер структуралық хәм грамматикалық жақтан хәр қыйлы болыуы мүмкин. Тилдің фактлерине сүйене отырып тексергенимизде, биз қарақалпақ тилиндеги синонимлерди грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлерине қарай төмендегидей түрлерге бөлиуіге болады. Олар төмендегише: 1) түбир сөзлерден құралған синонимлер, 2) дөренди сөзлерден құралған синонимлер; 3) түбир хәм дөренди сөзлерден құралған синонимлер деп бөлиуди көзде тутып отырмыз.

1. Түбир сөзлерден құралған синонимлер. Сөз жасаушылық қосийетке ийе болмаған сөзлердің құралыуына түбир синонимлер ғана кире алады. Мәселен, күн-қуяш, қум-шеге, қол-дәс-эл, шеге-мыйық, мөкап-қоныс-орын-жай, адым-қәдем, ауйыр-зиллабыр, әдәп-ийба-икрам, бас-гелле, баха-нырқ-қун, гөш-ет, дәнә-тұхым-мөжене; дәрис-қый, дийдар-жүз, жақ-шеке, жара-қотыр х. т. б. Мысалы:—Хе, саған қарай берип сен күн—мен айбабағарман ба?! (Т. Қайыпбергенов). Қарақалпақлардың қуяш бетине күннің хәлсиз ғана сәулеси түскен (Н. Дәуқарасв). Қум аралас соға топырақты жүзине ажар етип тутқан қалың тас, еритип қөлипке қуйылғандай қаланып қатқан тастан да нық саз кесек (Д. Назбергенов). ...қурылыстың жұмысы да қызып кетти, жайларды сыбауға машиналар менен шеге әкелинип тайын да болды («Жеткиншек» г.). Дауырық күшейип, мәрт болсаң және бир қол алысып көрейик,—деп жас жигит гижинип тур ортада (Қ. Султанов). ...ең киши иниси ағаларының хабарын сорап бир ауйылға келеди, ағаларын өлтирген адам менен бир дәс көрейин—деп гижинип бир үйге киреди («ҚҚ. х.е.»).—Қәне ақсақал әлииди бер,—деп сәлемлесіуіге бейимлести дийханның биреуи орнынан турып (С. Мәжитов). Бир қазыушы хә демей-ақ зәмберге шеге қағып топырақ шығарыуға киристи (Д. Назбергенов). ...Қууаныш белди саплауға мыйық иследи (И. Юсупов). Усы тоғайлық қызыушылар ушын мөкан болды (Д. Назбергенов). Жақында төрт хожалық қоныс тойын өткерди («Сов. ҚҚ.» г.). ...колхоз фермасының шопанлары усы жаңа канал бойына орын басты (Т. Нәжимов). ... бул жерлер ата-бабаларымыздың өмир сүрген жайы еди, ... (А. Бекимбетов). Соңғы ой оның

¹Е. Бердимуратов. Хәзирги заман қарақалпақ тили, Лексика, Нөкис, 1964, 40—46-бетлер.

²У. Т. Гурсынов, Н. Ражапов. «Хәзирги заман үзбек тилидаги синонимлар хәқида баъзи мулохазалар». Самарканд Давлат университети асарлари, янги серия, № 102, үзбек тилшунослиги кафедраси, Самарканд, 1960, 25-бет. «Хәзирги заман үзбек тили», Тошкент, 1957, 97—80-бетлар; Ф. Камал. «Үзбек тили лексикаси», Тошкент, 1953, 34-бет; С. Исамухамедова. «Синонимы в современном узбекском литературном языке». АҚД, Ташкент, 1963, стр. 14—15.

адымын флаг желбиреп турган атызга қарай жетеледи (Т. Қайыпбергенов). ...Олар неке жапа көдем қойғанда, қасқана жаңғырлай кетти (Т. Қайыпбергенов). Мойшында ауыр жүк бардай еседі (Т. Қайыпбергенов). Пасент жерсең сөйлей берсең жүйрік тил деп, Вас жерсең, уялың еңің бил деп, Дәрьядай кеуялди тасқидилатып, Түсіндің бе сен мени қира зил жеп (Әжишиз). Натоп ишшедеги полкадағы чемаданларды лабыр болса да уялғанынан жерге зорға алып түсті (И. Айтматов). Хәр бир адам өден жығынан бек болыу керек (Т. Қайыпбергенов). Даңқыш дәм тарихыш еситкен уақта, ийба етип ишбеді Түркия (Ж. Аймураев). Есити Бозурдан қол қуғырып, өден икрам менен ишлши Ранап патшага қулық етті («Бозурдан»). Түни менен уйқыдан қалып басы мең-зең болған Атамурат жартыулы жууап бере алмай «2» ни күнделикке биринши рет түсирди (Т. Қайыпбергенов). Геудемиз үстине гелле кесесин, Төңкерип, лық толы гаўға қылады (Омар Хайям). ...кейин жағдайда, қандай баха қойылатуғынын айтып, кемпирге узақ уақыт еринбей түсиндирди (Т. Қайыпбергенов). Баха системасын бирдейине жақсылау хожалық буйымларының нырқын кемитиу—коммунизм дүзиудің тийкаргы сиясаты болып есапланады (КПСС программасынан). Мениң бала алып қалыуға қалым келмейди, тур шығыңыз, кисини жолдан қалдырмаңыз, буларды жумсаған менен ишип-жеп, кийгенлериниң қунына турмайды,—деди Дәулен (А. Бегматов). ...иштейн ашылды, ишкен-жегени сүт пенен гөш болды (С. Айшій). Пахташылық пенен бир қатарда пилле, ет, сүт, қара көл терилерин таярлаудың, палыз, карточка хэм оwoшь жетистирюудің белгиленген планларын инабатлы орындап шықты («Сов. ҚҚ.» г.). Айқыз бенен Әлимжан дала шертегиниң қасына келип, азғана розаның дәнесин жеп алды («Әмиудәрья» ж.). Жоңышқа брақ сол күннен басланады, тухымы болса писип төгилип атыр,—деп Әмет араға бригадир ескертти (Ә. Тәжимуратов). ...Бекбота үстине ақ көйлек кийиш отыр еди, чайды ишип терлегенликтен, оны шешип, тағы чайды ише баслады, арасында мөженени де аузына салып қояды («Әмиудәрья»ж.). ...звено Мәдрейим хәр күни оқыушыларды уйымластырып атызға дәрис төгиу менен қызғылы кириседи (Б. Горный). ...рабочийлар пахта атызына қый шығарыуда жигерли мийнет ислеп атыр («Сов. ҚҚ.» г.). Еркин жүрип, узақ дәуран сүрмеді, Хаялының дийдарыны көрмеді (Қ. Ирманов).—Мен қайтайын кейниме, Жасырайын жүзини, Доғмамбеттей баланы, Ғарға шоқыр көзини («Алпамыс»). Атамурат жағыш таяныш тыңлап отыр еди (Т. Қайыпбергенов).—Мине снған беттен алыу!—деп Сержанның шекесине дөндирип жиберитти (Т. Қайыпбергенов). Қайғырар атаң бийшар, Жүрегиме салдың жара (Қ. Ирманов). Жарадар болып келгенлердің биразы тез күнде қотыр болып, жазыла келди (Ә. Тәжимуратов). Жоқарыдағы бул келтирил-

ген синонимлик қатарлардағы сөзлердің хәммеси де түбір сөзден қуралып турғанлығы белгили.

2. Дөренди сөзлерден қуралған синонимлер. Тилдеги дөрсенди сөзлер арқалы қуралған синонимлерди төмендеги бөлімшелерге бөліуге болады.

1) Тилдеги синоним сөзлер **аффикслердің жәрдеми менен синонимлик қатарлардың қуралыуы**. Бундай синонимлик қатарлар ски түрли жол менен қолланылып отырылады: а) хәр түрли түбірлерге бир ямаса бир неше қыйлы аффикслердің (қосымталардың) жәрдеми менен де синонимлер қурала алады. Мәселен, **кеүйлшек-райшыл, көмекши-жәрдемши-қосшы, кеселхана-емлеухана-ауырыухана-докторхана, қазыушы-белдар, қымбатлау-шағыныу, өлімсиреу-сүмірейиу, ууайымлау-қайғырыу, азықландырыу-ауқатландырыу тәрбиялау-өсириу, араластырыу-қарыстырыу-былғастырыу, анатшылық-қырғыншылық, ауқамластыу-биргелесиу-коллективлесиу, ауыллас-қонсылас-иргелес-сыбайлас, апаршылық-жоқшылық-қыткершилик** хәм усы сыяқлылар. Мысалы: ...ким келсе де жұмысын тез **питкерип** жиберетуғын **кеүйлшек** еди Қууаныш (И. Юсупов). ...**райшил** кемпир тақаты болмай қонсы қобаның үйине барып керегин әкелип береді ғаррыға (К. Султанов). Пахтакешлерге мектеп оқыушылары да **көмекши** болды, ... («Жеткиншек» г.). Қазыу жұмысын тез **питкеріу** ушын **жәрдемши** керек (Д. Назбергенав). Салық жыйнауға **қосшыны** ертип қырманға салықшы да келип қалды (К. Султанов). Совхоз орайындағы **кеселхананың** қурылысы **питиу** алдында, ... («Сов. ҚҚ.» г.). ...көзин көрсетуге кемпир **емлеуханаға** ерте менен келеди (С. Нурымбетов). Бициң колхоздың орайынан кишкене **ауырыухана** салынды («Қыз. ҚҚ.» г.). Доктор **докторханаға** келсе ски адам ғапа бар екен (С. Нурымбетов).

Ишжелер **қазыушыларға** газетадан жаңа хабарлар оқып берди (Д. Назбергенов). Қазыуды тез **питкеріу** ушын және де **белдар** әкелінди (А. Бекимбетов). Бир бала кемпир менен базарға барып, бир ешки алмақшы болады булардың бахтына мал бүгин **қымбатлап** кетипти («ҚҚ. х. лег. х. анекд.»). Олар бул көшпели байлар менен байланыс жасап, қаладағы дәнлердің бахасының шығыныуына себеп болды (К. Ирманов).—Солай болса, сениң қойған жұлдызларыңның сол жағы сүликтей болып **өлімсиреп** тур, ... (А. Гайдар).—Төре майданға шықса, ат үстінде Меңлибай **сүмірейип** тур екен, ... (Ж. Аймурзаев). Оның (Бийбинің) әкешеси бар, сонлықтан нени **ууайымлап**, неден зар шегіуи мүмкин (Т. Қайыпбергенов). **Қайғырар** сизлерди аға инилерин. (К. Ирманов). Бул бригада да пахтаны **азықландырыу**, сууғарыу хәм культивациялау жұмыслары **агротехникалық** қәделерге мууапық жүргизилмеген («Сов. ҚҚ.» г.). ...хәзир олар тоғыз гектарлық пахта жерин сууғарып хәм **ауқатландырып** болыуға шамаластырды (Б. Кербабаев). Онбиринши классты **питкеріу**-шилер жақында Свердлов атындағы совхозға пахтаны **тәрбиялау**

жумысына жәрдем бериүге келди («Сов. ҚҚ.» г.). Айсултан өзине белгили участкадагы нахталарына жақсы кеуил бөлип, тәрбия берип, кеуилдегидей етти өсирип кемалга келтирди (Б. Кербабаяев). Төгин төгиу, намбар аударыу хәм араластырыу жаслардың ұазыйпасы («ҚҚ. ҚСМ. атл.»). Қамбарға ылайды қарыстырыуға комсомоллар жигерли мийнет етпекте («ҚҚ. ҚСМ. атл.»). Комсомоллар намбарды аударып быластырыуда үлкен мийнет көрсетти («ҚҚ. ҚСМ. атл.»). Бул не апатшылық, бул не мийнет паләанлар, Сенде жаным бул сауда да бармысаң? (Қ. Ирманов). Душпан айўсыз хәм мийримеиз түрде қырғыншылық етти («Қыз. ҚҚ.» г.). Жолдасларым аўқамласып турыпты (Қ. Ирманов). Анар кемшир әри-бери баласы Муратқа, келини Гүлсараға екеуиңиз биргелесип ислей берсеңиз гоӣ—деп қайта-қайта айтқан менен баласы тыңламады (Ө. Хожаниязов). Қирди сәуир, бәхәр болды. Жәбилесер мәхәл болды, Районға буўдай толды, Артель болып уйымласың! (А. Дабылов). Ол муғаллимлер коллективлесип оқыўшылар коллективи арасында да хұрметке ийе (Т. Қайыпбергенов). Себеби аўыллас болған соң ол Турымбеттиң минезине де, кемпириниң қылўасына да қанық еди (Т. Қайыпбергенов). Далада да көп жүре алмады. Қоңсылас үйлерине кирип шықпақшы болды (Қ. Ирманов). Олардың үйлери иргелес қатар орналасқан (Т. Қайыпбергенов). Аталы-инилер, Жапбақлар жүрип-жүрип бир булақты тауыпты да отаўды бир сыбайлас жерге тигитти (Б. Кербабаяев). Онда зорлық зомбылық, ашаршылық хұким сүретуғын еди («Сов. ҚҚ.» г.). Мениң беретуғын қызым жоқ, жоқшылықта, жасасамда ондай кисиге бермеймен, аштан өлши қалсам да, Шәлекеге қызымды берип, обалына қалғанша аштан өлген жақсы (Ә. Өтепов). Қызлар тоқтаң ким билсин не қыткершиликтен, күнликтен, қутылыу айдын анық нәрсе,—деди Турсын қызларға қарап: (Ә. Өтепов). Мине бул мысалларда хәр түрли түбир сөзлерге бир неше қыйлы аффикслердиң қосылып турғанын көрдик. б) бир қыйлы түбирли сөзлерге хәр түрли аффикслердиң (қосымталардың) қосылыу жолы менен синонимлер қуралады. Бул дөренди сөзлер арқалы жасалған синонимлер туўрасында яғнай синонимика проблемасы менен қызықышыны машқул болған тилшилердин дыққатын көптен берп өзине қызықышындырып тартып келеди. Н. Г. Корлэтяну хәм В. В. Кодухов бул мәселени жүдә жақсы, жоқары баҳалан көрсеткен.¹ Усылар сыяқлы бизде бир қыйлы түбирге хәр түрли формада қосылған аффикс қосымта яки айырым морфологиялық элементли сөзлерди синоним деп есапласақ болады. Мәселен, ашыўшақ-ашыўшаң, сөзшең-сөзшил, басшылық-

¹ Н. Г. Корлэтяну. О синонимах в современном молдавском языке. «Вопросы культуры речи», М., 1955, стр. 106; В. В. Кодухов. Лексико-семантические группы слов, «Л., 1966», стр. 7.

басқарушылық, бир жөн-бир ыңғай, бир сара-биргелки-бир сыпыра, тас түнек-тас қараңғы, желбиреу-желпилдеу, жүзгөй-жүзеки, қамба-қамбар, қатал-қатты, жоғалыу-жойтыу-жойыу, шырлау-шырылдау, төбелик-төбешик, титиреу-титиркениу, тикен-тикенек, зордан-зорға қ. т. басқалар. Мысалы: Сағынсаң да излесен де бәрхамма, Ашыушақ қыз қорқытсаң соншама (И. Юсупов). Пәтиұасыз хәм умытшаң, суу көтермес ол ашыушаң (Аджинияз). Усы ашшы хәм майлы тили және де сөзшенлиги менен пухараны азғырды (К. Султанов). Бир уақытта сөзшил жорамыз Қалийла қайқы сууқылтайын шығарып, былай деп жууап қайтарды: (И. Юсупов). Бул каналлардың жұмысына инженер басшылық етті (Д. Назбергенев). Пахтаның тәрбия жұмысы тез күн ишинде питкеріу ушын колхозшыларға басқарушылық иси Фазыл ағаға тапсырылды,—деди Өтәмбет (Т. Нәжимов). Айтым менен Меңлибай екеуи бир жөн сөйлесип кете берди (Ж. Аймурзаев). Асық ойнап атырған балалардың хәммесі бир ыңғай екен (К. Султанов). ...олардың ислери де бир сара бизлердикин айтшы, ... («Қызыл мұғаллим» ж.). Булардың хәммеси биргелки, оның несине қарайсаң (М. Дәрибаев). ...инжинер бир сыпыра қазыушылардың жұмысларын көрип шықты (Д. Назбергенев). Төре... ишки кийімлерин кийип, шапанын жамылып далаға шықса, бир-биреуи көрер емес, жөн-жақ тас түнек (Ж. Аймурзаев). ...маңлайға урса билмейсен, ай тас қараңғы,—деди Бағда Хожанға (С. Мәжійтов). Жумартыңдиң шамалға желбиреген тулымлары астындағы қызғыш жалпақ жүзлери, қандай да бир ызаланған кейипке кирди (Т. Қайыпбергенев). Бәхәрдің самалы менен шашы желпилдеген бақшаның балалары дизилісип қосық айтып көшени жаңғыртып жүр (Т. Қайыпбергенев). Мен, дейди жүзгөй менен, ойыңды көтермеймен дейди, туура арыз берип тюрьмаға ийтерип жибсермен,—дейди Осип (Н. В. Гоголь).—Сизге жолға хеш нәрсе керек емес пе? Сиз ақшаға зәрүрмен дедиңиз бе, жаңылмасам,—деп қала хәкими жүзеки ғана: (Н. В. Гоголь). Хәр дайым оны жеңгем екеуимиз қолласып қамбаға зордан аларып төгетуғын едик (Ч. Айтматов). Сөйтип орынладық пахта планды ғәлгеге толтырдың кеңнен қамбарды (Ж. Аймурзаев). Атамурат қарындасына қаншама әлпайым болған менен сабақ үстинде қатал тугушылардың бири еди (Т. Қайыпбергенев).—Қатты кеттин, Маман,—деди Ырысқұл бий (Т. Қайыпбергенев). Жұрт малы жоғалып излесе, биз адам жоғалып излеп жүрмиз (С. Мәжійтов). Аспан жақтыланған сайын, жұлдызларды биримлеп жойтып баратырман,... (Х. Сейтов). Егер оның үстинен шағынып бара қойсаң, өзінди жойып аласаң, бай ондырмайды (Т. Қайыпбергенев). Даладағы ойнап жүрген балалардың биреуи бирден шырлап жылады,... (Ж. Аймурзаев). Узақтан шырылдап жылаған жас баланың дауысы еситилди (С. Мәмийтов). ...Жолаушылар бир төбеликке барып дем алды («ҚК. х. е.»). ... Булар

бир талай **төбешикти** асып өтти («ҚҚ. х. е.»).—Айтқаныңды ислегенде не қыламан?—деп Елесин тоңғанынан бірден денеси **титиреп** кетти (Т. Қайыпбергенов). Екесүнің де қас-қабағы қатыңқы, суықтан тула бойы **титиркенип**, көзлериниң нуры өшип, аяз сорған жүзи құп-қуу (К. Султанов). Иним айтты:—**Тикенди**, Жолдан алып тасладым. Қирмесин деп өткенде, Аяғына басқаның (Х. Сапаров). ...қумлықтағы **тиксели** шөплердің арасы менен қараңғы түнде қашып қутылдым (А. Бекембетов). Бул сапары Шерип қорқа-қарқа зордан келди (Қ. Ирманов). Турымбет «неге» деп сорайжақ болып еди, өзін-өзі **зорға** иркий қалды (Т. Қайыпбергенов). Жоқарыдағы бул келтирилген мысалдардың хәммесі де бір қыйлы түбирге хәр түрли формадағы қосылған аффикслерден, қосымталардан яки айырым морфологиялық элементли сөзлерден синоним құралып турғанлығы белгилл.

2) **Жай, әпиұайы (дөренди) хәм қоспа сөзлерден синонимлик қатар құралыуы.** Мәселен, таңланыу-таңырқау-таң қалыу-хайран қалыу-тәслим қалыу ғ. т. б. Мысалы: Бир күни құрылыстың инженери жолдас Минский келип бир колхозшының сүйменди урғанына таңланып турды (Д. Назбергенов). Егисти бастан баслауға көлик азбырайларды таярлауды ири табанлы жумысшылар **таңырқағандай** ис қылған («ҚҚ. КСМ. атл.»). ... хәзир көп миллетли совет семьясында коммунистлик жәмийетти дүзиу үшін **таң қаларлық** мийнет үлгилерин көрсетип атыр («Сов. ҚҚ.» г.). Бул ислерге Турымбет **хайран** қалды (Т. Қайыпбергенов). Зыя-зулның тарап дошанын шықсаң, Күнде тәслим қалар аспанда жулдыз (Ж. Аймурзаев).

3) **Жай, әпиұайы (дөренди) хәм жуп сөзлерден құралған синонимлер.** Буған жай, дөренди хәм жуп сөзлерден құралып синонимлик қатар пайда етип отырады. Мәселен, **байлық—бағ-дәўлет, сийрек—бирең-сараң—анда-санда, ала—алағат, шамалы—азлы-көпли, бай—мал-дәўлетли, семья—бала-шаға, бир ұақыт—ертели-кеш, дүнья—мал-мүлик, қыйсық—ербек-сербек, иргелес—қоныслас-сыбайлас-қарама-қарсы** ғ. т. б. Мысалы: ...оның **байлық** жағынан бул аўылда алдына түсетуғын адам жоқ (С. Мәжийтов). Бул бурыннан-ақ **бағ-дәўлетли** болып киятыр («ҚҚ. х. е.»). Жауын қаншама жаўса да гүжимниң астына **сийрек** себелеп тур (Т. Қайыпбергенов). Гүлимхан хәзир **бирең-сараң** қойлар да туыш атыр қызым,—деп Асан ата сөзин баслады,... (Ж. Сейитназаров) ... **анда-санда** көгерип турған қарағайлардың арасы менен шананы айдай берди (С. Дмитриев). Бул жерге сексеўиллер жүдә ала көгерипти,—деп Жапбақ басқаларына ескертип қойғандай сезим билдирди (Б. Қорбабаев). Ерте егилген пахта **алағат** көгерип, оны толықтырыу үшін ири табанлы жумыс жүргизиу керек («ҚҚ. КСМ. атл.»). ...балаларға **шамалы** қауыш-ғарбыз да ектим (Ө. Тәжимуратов). ...**азлы-көпли** дийханшылығымыз да бар (Ө. Тәжимуратов). Михайл хәм Яков

булар жүдә бай туратуғын еди (И. Груздев). —Шырағым, кийеуим жетписке келген ғарры адам, турмысы өз қатарлы адамларға қарағанда **мал-дәулетли**, хәммеси өзинен табылып турады (А. Беқимбетов). Сапар кешигиңкиреп барып, Жәмийланы алып келип бул да **семьялы** болды (К. Султанов). Ең болмаса айында бир күн **бала-шағалы** кисидей руўзыгершилиқ сөйлесип отырсаң ол... (К. Султанов). ...асықпаңыз бир **уақыт** ислеп тасларсыз, азырақ дем алып ал,—деди Бийбизада оған (Ж. Аймурзаев). ...гам жемен буны **ертели-кеш** ислеп таслайман (С. Мәжійтов). Онда қолыңызға келип түсип турған **дүньяны** қайтарғыңыз келгени (Т. Қайыпбергенев).—тухымына от түскирдин баласы, **мәмүликти** далаға таслап, сени жип урды ма?—деп кейиди оған кеміпери (Т. Нәжимов). Олар сол жүриси менен бир **қыйсық** тораңғылдың саясына келип отырды («ҚҚ. х. е.»). ...бизлер қараңғы түшпиз ишинде **сербек-сербек** болып өскен жәнәуит ағашларының арасы менен жүрип келе бердик (Ж. Аймурзаев). Қалбай айналасына қарап **иргелес** үйлердин ағашларында өзиникиндей етип нутағанын көрди (Т. Қайыпбергенев). Олар жаптын бойындағы **қоңсылас** отырған адамлардан есапланатуғын еди,... (Т. Қайыпбергенев). Баяғы кебирлик пахта жер болған, Ақ жайлар көбийне **сыбайлас** қонған (И. Юсупов). ...мына үйлерди бир-бирине **қарама-қарсы** етип тиккен екен,—деди жолаушылар бир-бирине қарап («ҚҚ. х. е.»).

4) **Жай (эпиуайы), қоспа хәм жуп сөзлерден қуралған синонимлер.** Тилимиздеги сөзлер жай (эпиуайы), қоспа хәм жуп сөзлерден синонимлик қатар қурап келеди. Мәселен, **эбигерленіу қорығыу-жүдеу-қыйналып қалыу-азып-тозыу** х. т. б. Мысалы:—Ой шабызым, **эбигерленип** отырғанда қара тақанда палау деген емес пе?,—деди Марьям Султамуратқа (Ә. Өтепов). Байдың үйинде өмирим қорығып өтетугын болды.—деп Қожан Сәмеке менен өзиниң муңы қаққында сөйлеседи (С. Мәжійтов). Аллаберген балам сен едің палым, Сен кеткен соң **жүдер** хожалық халым (Қ. Ирманов).—Мине ашаршылықтың салдарынан жесир хаял баласын сақлай алмай, турмыстың азабынан **қыйланып** қалды (Ш. Дәуқараев).—Балам,—деген еди бир күни баласының **азып-тозып** кеткенлигин көрген Оразгүл жеңгей,—жайшылық пенен исле (Т. Қайыпбергенев).

5) **Қоспа хәм жуп сөзлерден қуралған синонимлер.** Тилимиздеги қоспа хәм жуп сөзлерден де синонимлик қатарлар қуралып отырады. Мәселен, **биринен соң бири—изли-изинен—бирим-бирим—айырым-айырым—жекке-жекке, шала писирилген—шийкили-писли** х. т. б.

Мысаллар: Чайханаға көкнаршылар **биринен соң бири** чай ишиуге келе баслады (С. Мәжійтов). ...балықларын тапсырыуға балықшылар **изли-изинен** келе берди (К. Султанов). Мектептеги аўхалды, **бирим-бирим** баян қылады, Ата-анасы уялып, Күтә қысынып қалады (Х. Тәжимуратов). Хожайын хаялларын **айырым-**

айырым шақырып, оларға тәртіп беретугыш еді... (М. Горький). Оны директор да мугаллимдер де жекке-жекке шақырып алып біраз пәсиятлады (Т. Қайыпбергенов). ...буыңыз еле шала пирсилген нәрсе екен ғой, азық ізлеймен деп жүріп қандай бәлеге шатылып қалыу мүмкін екендігін кім білсін (О. Бекбаулов). —Бұл дийханлар наһыйт шийкили-нисилигине қарамастан ғабыр-ғубыр жей берді (С. Мәжитов). Міне бұл жоқарыдағы келтірілген Мысаллардың хәммеси де қоспа хәм жун сөзлерден құралған синонимлик қатарлар болып есапланады.

6) Қоспа сөзлер арқалы құралған синонимлер. Қарақалпақ тилинде бұл группаға бир түрли мәнили ямаса мәнилері жүдә жақып болған, әсиресе мәни оттенкасында парқ қылыушы айырылып туратуғын қоспа сөзлер арқалы жасалған синонимлер ғана кире алады. Мәселен, **бийик тау** бәлент тау, асқар тау; **узын бойлы**, бәлент бойлы; **мийнет етиу**, еңбек етиу; **мийнет күн**, еңбек күн; **хақы, мийнет хақы** еңбек хақы, ис хақы хызмет хақы, **темир жол поезд жол**; **ярым ақшам**, түн ярым; **хайран қалыу**, таң қалыу ғ. т. б. Мысалы: Дөгерек этирапымыз оғада **бийик таулар** менен қоршалған (А. Оразниязов). **Бәлент таулардың** төбесиндеги қарлар бултарға тутасып турғандай болып көринди (А. Оразниязов). **Асқар тау** басынан мың-мың жырадан суу жыйылып бәри қуйса дәрьяға — (И. Юсунов. Арықлаудан келген узын бойлы жигит бизерге ушырасып, ол жол силтеди («ҚҚ. х. е.»).

Айшагүлдің басқа қызларға қарағанда **бәлент бойлы** екенлигин таң хәзир ғана сезип, оған сүйсінип қарады (А. Бекимбетов). **Мийнет етсең** емерсең («ҚҚ. х. н.»). Қанша **еңбек етсең**, сонша аларсаң, Жумсаған күшиңе, исиңе пайлы (Б. Қайыпназаров). ...колхозшылардың **мийнет күнин** тексерип шығып бригад табельге қол қойды («Қыз. ҚҚ.» г.). Қарақалпақтың мийнеткеш дийханлары пүткил топар-топарлары менен келип колхозға кирип, **еңбек күн** табыу ушын қызғын жұмысқа киристи (А. Бегимов). Мен апамды сөктирип қоймайман **хақымды** бер! (Ш. Сейтов). Қәдир тапсырған балығына тийисли **мийнет хақысын** алды да, артына қарамай қамыслыққа қарай кетти (Қ. Султанов). —**Еңбек хақың** ушын аванс пул алдыңыз ба? —Жоқ, тақсыр, ондай пулды алғаным жоқ, —деди Сайыпназар (Б. Бекниязова). Балықшылардың **ис хақысын** тезирек берип, олар менен есапласып, жаңа балықты қабыл етиуге хәзир болып турыу ушын қәлемин ерсили-қарсылы жорғалатады (Қ. Султанов). —Хау аға, келисим солай еди, бизлердің **хызмет хақымызды** дурыслап берсеңиз, хаялымыз екеүйимиздің ауызымыздан қара қанымыз келди ғой... (Н. Дәуқараев). **Темир жолдың** бойында кишкене ғана қызыл байрақ көтерген сақшы ғана көринеди (Н. Дәуқараев). Міне, атлылар **поезд жолға** да шамаласып қалды... («Қыз. ҚҚ.» г.). Бүгін ол келмесе, **ярым ақшам** болды ғой (Ч. Лйтматов). **Түн ярым** болғанға шекем қорғаншаға хужим жасалып, Баркәтекий баслаған жауыпгерлер душпанларды

қыйратып, қорғанша алынды (С. Нурымбетов). Турымбет хайран қалды (Т. Қайыпберген). Аўырыўдың қайдан келип қалғанын билмей таң қалып бир-бирине қарады (Ж. Аймураев). Бул келтирилген мысаллардың хэммеси де қоспа сөзлерден жасалған синонимлер болып есапланады.

7) **Жуп сөзлер арқалы құралған синонимлер.** Тилимиздеги синоним сөзлер дара түрінде келиуі менен бирге, жуп сөз түрінде де ушыраса береді. Олардың жасалыу жоллары да хәр түрлі. Мәселен, **қурбы-қурдас; ел-журт; хэл-дәрман; ар-намыс; құрал-сайман; шам-шырақ; даў-жәнжел; нарыз-миннет; муңшер; қайғы-хәсирет; үрп-әдет; құрал-жарақ; әўер-сарсан; жәбир-жапа; хәзил-дәлкек; өтирик-өсек; туўған-туўысқан** ғ. т. б. Жоқарыдағы келтирилген жуп сөзлердің жубайлары айырым турғанда бир-бири менен мәнис жағынан мәнилес болып, бир түсишикти билдиретуғын синоним сөзлер болып есапланады. Бул жупласын қолланыу арқалы жыйнақланған бир улыўма түсишикти билдирин тур. Бундағы улыўма түсишик еки сөздің дара мәнилериңиң жыйынтығынан келип шығады, сөйтип улыўма бир түсишикти көрсетип келеди. Жуп синонимлердің компонентлериниң бурынғы мәнилери абстракцияланып, билдиретуғын түсишиктиң көлеми кеңейип барады, яғный олар бурын жекке турып бир түсишикти билдирген болса, енди жуп сөз составында улыўма түсишикти билдиретуғын болады. Жуп синонимлер жупласын келгенде пайда болатуғын улыўма түсишикти шәртли түрде төмендегидей етип көрсетиўге болады. Мәселен, **күш-қуўат** сөзин алып қарайық: күш сөзин F пенен белгилеп **қуўат** сөзин N менен белгилесек, онда: күш хәм қуўат—күш-қуўат ямаса F хәм N FN деп белгилеўге болады. Демек булардың түсишик дәрежесиниң қандай болып өзгеретуғынлығын көрсетсек, онда ол төмендеги схема түрінде келип шығады:

Бирақ сөзлердің жупласын N F айтылыуын қәлеген еки жай сөздің қатар турып қолланылыуы деп түсиниўге болмайды. Синоним сөзлердің жупласыуы олардың мәнилериниң азда болса өзгериўше, дара түсиниктиң улыўмалық түсиникке көшиўине алып келеди. Еки синоним сөздің жупласыуы арқалы пайда болған жуп сөз бирдейине тек сол еки сөздің ғана мәнисин билдире бермей, гейде сол улыўма түсиникке мәнилес басқа да түсишикти билдириуі мүмкин. Мәселен, **күш-қуўат** сөзи күш хәм қуўат сөзлеринен басқа да **ғайрат, дәрман, хал** сыяқлы түсиниклерди билдиреди. Солай етип синоним сөзлерден жасалған жуп сөз бенен айырым дара сөз синоним болады. Бундағы дара сөздің өзи де гейде өзине синоним болған басқа сөз бенен жупласын, жуп сөз бенен жуп сөзлер бир-бирине синоним болып келеди. Мәселен, **хэл-дәрман, ғайрат-жигер, күш-қуўат** болып бир синонимлик қатарда жұмсалады, өйткени олардың мәнилери бир-бирине жүдә жақын.

Сондай-ақ **хал, дәрман, күш, қуўат, ғайрат, жигер** сыяқлы

сөзлер дара түрінде келгенде де бір синонимлик қатарда қолланылады. Бірақ усындай дара синонимлердің жуп сөз түріндегі синонимлерден мәнилік айырмашылығы бар. Жуп сөз түріндегі синонимдер ұлыұма түсінікті билдиретуғын болса, жекке сөз түріндегі синонимдер дара түсінікті билдиреді. Қазіргі әдебий тілімізде бір-біріне синоним қолеген екі сөздің жуп сөз етіні айта беріуге болмайды. Мәселен, күш-қуәат деп айтылған менен «қал-қуәат», «ғайрат-қуәат» деп жумсалмайды. Тілде бір қанша уақыттаң берлі қатар айтылып қәлип-лескен, мәни жағынан да, көркемлік жағынан да белгили айрықшалықлары бар мәнилес сөзлер ғана жупласа алады.

Тіліміздегі кейбара сөзлер дара турын та жуп сөзлер сыяқлы ұлыұма түсінікті билдириуи мүмкин. Мәселен, қосақ, жубай сөзлери «ерли-зайыплы» жуп сөзи менен мәнилес. Демек, айырым жекке сөзлердің мәнилери бирде ұлыұма түсінікті билдирсе, бир де дара түсінікті билдирип, гезеклесип қолланыла береді. Мәселен, жоқарыдағы қосақ, жубай сыяқлы бир де «ерли-зайыплы» деген жуп сөзлердің мәнисин билдирсе, бир-де қаялға ямаса еркекке арнап қолланылып, дара түсінікті билдиреді. Усындай айырмашылықларына қарай бул сөзлердің барлығы да ұлыұма түсінікті билдиретуғын сөзлер ретінде бир синонимлик қатарға жатқарыуға болады. Бірақ бундай фактлер тілімізде жүдә сийрек гезлеседі. Солай етип, дара түсінікті билдиретуғын жуп сөзлер де бир синонимлик қатарға уйымласа алады. Гейде еки синоним сөз қатар қолланылып, алдыңғысы соңғысын анықлап, оның мәнисин күшейтип келеді. Буны лингвистикада плеоназм¹ дейди. Плеоназм—адамның ойын ашық түсиндириуде ушырасатуғын зыят сөз.

Қандай да болмасын мәнилес еки сөз қосарланып қолланылғанда, ҳәр қайсысының жекке турғандағы дара мәниси биригип ұлыұма бир ғана түсінік келип шығады, яғний олардың дара мәнилери абстракцияланып, өзгериске ушырайды да өз ара үйлесип, бир ғана жыйнақлау мәнисин билдиреді. Бундай жағдайда мәнилес еки сөздің арасына дефис қойылып, олар жуп сөз болып қолланылады. Мәселен, үгит-нәсият, үрп-әдет, ууайым-қайғы, қәуип-қәтер, от-шөп, қайғы-қәсирет, қазан-табақ, бала-шаға ҳ. т. б. Ал гейде айтылған мәнилес еки сөз өзлериниң жекке турғандағы беретуғын дара мәнислерине ҳеш қандай кемшилик келтирмей-ақ, керисинше, бириниң мәнисин бири толықтырып, экспрессивлик түр берип турады, бул жағдайда олар плеоназм болады. Мысалы: Айдын шалқар көл, кең пайтахт ел, қоңыр салқын самал жел, ашық кеуилли минез сыяқлы плеоназмлер келбетликлерден, сен өзиң айт, мен өзим жолықтым, бизлер бәримиз оқыдық, сизлер хәммеңиз ислеңлер усаған плеона-

¹ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966 стр. 325.

вмлер алмасықлардан, шет жағасын билиў, жарық сәўле көр-сетпеў, ақыр аяғын күтиў усаған плеоназмлер атлықлардан, жекке дара шығыў, ярым жарты нәрсе, бирли ярым адам сыяқ-лы плеоназмлер санлықлардан, жығылып-сүрнигиў, өлип өшиў, урып соғыў, жылап сықлаў, урысып таласыў усаған плеоназм-лер феиллерден, әўел бастан ойланыў, қуры бийкарға сөйлеў деген плеоназмлер рәуишлерден болған плеоназмлер. Булардағы түрли сөз шақапларынан болған синонимлер бир-бири менен қатарласып алдыңғысы соңғысына айрықша мәни берип, бири-нің мәнисин екінчисини толықтырып турыпты. Олардың биреўиндеги мәшиллик кемшиллик екінчисинен табылып пүтин бир түсиникти биледи. Сонлықтан синонимлерди жекке түринде жумсаўдан гөре, плеоназм усылы менен дизбеклестирип қолланыў бизни шкиримизди түсиниклирек хәм толығырақ етип айтыўға жардем етеди.

Тилдеги плеоназмди мәшилсөз сөзлерди дизбеклестирип қолланыўдан пайда болған синонимлердиң қосналы түри деп қараўға да болады. Мәселен, **шет жағасы, қуры бийкар, сүйикли яр, кең пайтахт, күтә зор, әўел бастан** хәм тәли басқалар. Усы сыяқлы дизбеклер тилде актив қолланылып қолшилсип кеткен. Булар гәп шинде келгенде, гәптиң кеңейтилген бир ағзасының хызметин атқарады. Бирақ синонимлердиң хәммеси бирдей плеоназм усылы менен қолланыла бермейди, бирин-бири мәниллик жағынан сулыўлап көркем мәнис беретугын сөзлер ғана плеоназм усылы менен қолланылады. Бул қусаған сөзлер мәшиллик жағынан да, стильлик жағынан да өз ара тығыз қарым қатнаста, бирликте болады. Сонлықтан да синонимлерди плеоназм усылы менен қолланыў көркем әдебият стилинде жүдә көп ушырайды шайырлар хәм жазыўшылар өзлериниң шығармаларында синонимлерди хәр қыйлы усыллар менен кең пайдалана алады.

Соның менен қатар, плеоназм тилдеги көркем сөз жасаўдың бир түри болғанлықтан, олардың пайда болыў жолларын, хызметин, қандай усыл менен жасалатуғынлығын, қандай түрлериниң болатуғынлығын изертлеўдиң теориялық та, практикалық та әҳмиети күшли. Соның ушын өз алдына изертлеў объекти болып, айырым үйрениледи. Жоқарыдағы келтирилген бул мысаллардың хәммеси де дөренди сөзлерден қуралған синонимлик қатарлар болып есапланады.

3. Түбир хәм дөренди сөзлер арқалы қуралған синонимлер. Бизниң тилимизде бир қанша сөзлер хәр түрли формада келип, олар түбир ямаса дөренди сөзлер болып, олардың мәни оттенкаларында бир-бирине уқсаслық белгилери болып отырады. Соның ушын да бул сыяқлы сөзлер бир-бири менен қарақалпақ тилинде синоним болып келеди. Мәселен, **ер-еркек, ер-жаўынгер-қырағы-алғыр-қахарман, жат-бийтаныс-бөтен, қәте-надурсық**, т. б. Мысалы: Орнынан турып ер баланы қолына алып ойна-

тады, шалқасылап қауаға атып, тағы қайтадан епшиллик пенен қақшып алады,... (С. Айһий) Қарағлы түнде, қалың қар арасында жалғыз өзі қиятырған жасы онларға келген бір **еркек** бала қашып урды, ... (Ч. Айтматов). «Ер тарықпай жолы болмас» деген сөз, Ядынан шықпасын таршылық болса (Қ. Ирманов). Алды кеш болған сөз бизнің **жауынгерлер** қайта айналды,... (А. Бегимов). Сен едің көзімде нұрым, **қырағым**, Енди кимлер болар қалдан сорарым. Сени қайтып енди маған көрмек жоқ, Сен едің басымда жанған шырағым («Бозуғлан»). Қулашлы нәрін тараған, Әлемди шалқып ораған, Қатты қыйғыр, **алғыр** қырап, Тастан қайтпас кескир жәуұхар («Бозуғлан»). Шадлықтың самалы бизге ескенде, Кеўлим өсер «ақ алтыным» ескенде, Халық көркейди пахтаман пискенде, Халық ушын гүрескен **қахарман** екен (М. Мәтсапаев). Атабек өзи менен көрискен бундағы еки жат кисини танымағанлықтан бир еки ирет көз астынан қарап қойды (А. Кадрий). Жәлий олар ушын бурын **бийтаныс** көп нәрселер қаққында сөйледі (Х. Хамидов). Олар кеш песин шамасында **бөтен** бир аўылға жетти (Т. Қайыпбергенов). Бул қәте нәрселерди еситкен жарымшылар жылап-сықлап бар тапқанын мурапқа берип, алақандай қыйтағын суўғарыўға мәжбүр болды (Ө. Хожаниязов). Ол изертлеў жұмысы уақтында қыйын есапқа тап болып, оны **надурис** шығарды («Жас Ленинши» г.).

Соның менен бирге тилимиздеги түбир хәм дөренди сөзлерден құралған синонимлер төмендеги бөлімшелерге бөлінеді.

а) Түбир хәм дөрсиди (жай, әниўайы) сөзлерден құралған синонимлер. Мәселен, кән-байлық, соқыр-көзли-көзсиз-гөр, жәдигөй-жуўша-жүзеки, жөги-жүзгөй, паяпыл-өтмел-баққалдақ, өмир-тиришилик-дүнья, отар-жайлау-өрис, өгей-ершен, ен-белгитаңба х. т. б. Мысалы: ...геология хәм географиялық изертлеў-барлау жұмыслары нәтийжесинде жер асты кәнлериниң көп екенлигин билди, ... (Қ. Оразов). Сайлау болады деген соң байлар болыслыққа таласты, байлар **байлықларын** жарыстырды (Қ. Ирманов). Менде болды ең жүйрик тил, Ашылмады бағымда гүл, Сансыз сайрап болдым бұлбил, Көзим **соқыр**, болдым олақ (Бердақ). ... **көзли** ғарры бийшара хәр күни устаға сөйлесейин десе, жұмыслар араласып умытып кетеди хәм өзи де қалай барыўдың себебин билмейди («ҚҚ. х. лег. х. анекд.»). ... порқанның қатты сеслерин тек еситкени болмаса, **көзсиз** болғанлықтан оның қандай адам екенин билмеди узын бойлыдан келген қара пәрең жигит (С. Дмитриев). Мениң бир көзи **гөр** еки өркешли түйемди алып кете берип, сонда хеш ким билмей қалады (Б. Кербәбаев). Айралықта солды гүл киби жүзим, Қан жалап, **гөр** болмақ бул еки көзим (М. Дәрибаев). ... дәрья үстине бир-еки ағаш таслау хеш қыйынға соқпас еди және демнің арасында оқышылар өткендей **паяпыл** да тайын болар еди (Ч. Айтматов). Хәр жерге тас үйип, аяққа суў жуқтырмай өтеугын **өткел** соқпақшы болдық (Ч. Айтматов). ... Сарыбай Му-

рап жаптың **басқалтағынан** өтип келип, Пирназарды сөгип алды (Б. Бекниязова) ...Жапбақлардың көзлеринен жас құйылып кетипти, булар барып тұрған **жөгі** еди (Б. Кербабаев). Мен,— дейди **жүзгөй** менен ойынды көтермеймен дейди, туұра арыз берип тюргеге ийтерип жиберемен,—деди Осип (Н. В. Гоголь). ... **Жәдигөй** молла-неқылар екен, жиберип алыңыз, сол қолын бсккем қылып байлаң,—деди (А. Бегимов). Ол **жууұхалық** етип, еситтириңкиреп сөйлеп, былай деди: (Қ. Ирманов).—Сизге жолға ҳеш нәрсе керек емес пе, сиз ақшаға зәриүмен дедиңиз бе, жаңылмасам,—деп қала ҳәкими **жүзеки** ғана: (Н. В. Гоголь). Бәриниң ойлағаны халық ийгилиги, азат **өмир** сүриү, еркин жасау, нарахатшылық! (Т. Қайыпбергенов). Сәуленер сени жигерлендирип, Мәрглик, ашық кеуил, айбатлылығы, **Тиришиликке** ең күшли жууапкершилиқ, Кең пейилли рус азаматлығы (И. Юсупов). Үұх, жаным жетимнен муңлы, жетимнен сорлы бар мекен, муңсызда өтер күн болып, жайпап-жаснап жүрер күн болар мекен, бүйтип хорлықта жүрген **дүньясы** қурысын,—деп Хатий-ра басып төмен салып муңайып отырады (А. Бегимов). Мынаң қаря: ертең меп саған **отарда** жүрген бир бийем бар, соны беремен, билессең бе? (А. Фадеев).—Ал, бәхәр басланыудан малларды **жайлауға** шығаратуғын едик (Әдил Кутый). Ойға ой қосылса, ой **өрис**и артар, Ис нәтийже берер, дуз жолға тартар (Қ. Ирманов). Баяғы **өгей** атасын қызлары менен қарауына алдырып, мурат-мақсетине жетеди («ҚҚ. х. е.»). ...бул **ершен** баладан мениң ҳеш қандай гүманым жоқ, тек өз қара басының мәни ушын ғана ойлаушы болып шығыуына: (А. Кадрий). Қозылардың қулағындағы **енди** көрип студентлер «шопан ата» ға үлкен рахмет ҳәм алғыслар айтты («Жас Ленинши» г.). Зәрип экскаватор менен кетип баратырса шопанлар қойлардың қулақларына белги салып атыр екен (Қыз. ҚҚ.» г.). ...колхоздағы ангор ешкилер тууып көбейип киятыр, олардың тууылығы бойынша дәрриү ылақларының қулақларына **таңба** да салып таслапты (Т. Нәжимов). Бул жоқарыдағы мысаллардың ҳәммеси де түбир ямаса дөренди сөзлерден қуралып, булардың мәнилериниң бир-бирине уқаслығы жақын болып, тилде синоним екенлиги белгили.

б) Түбир ҳәм қоспа сөзлерден қуралған синонимлер. Тилимиздеги бул группаға түбир сөзлер менен қоспа сөзлерде бир-бирине синоним болып жумсала алады. **Уәлий-көзи ашық, топалаң-астан-кестен, сүрнигиү-омақазан атыу, отақ-қарам шөп, қоныу-қонақ болыу, қорқақ-қоян жүрек, дилгир-сарсаң кесек, зымырау-зым бериу** ғ. т. б. Мысалы: Сыншы нағыз **уәлий** болса, алдағыны болжаған, Ерк өзінде, семиребер мақтау деген олжадан (Т. Жумамуратов). Нағыз **көзи ашық** деп сени айтса болар,—жаныңыздан жаным айналсын, бермаған келиңиз қара көз—деди Шарап Гүләселге суқлана қарап: (Ж. Аймурзаев). Айралық оты жаманды, Жарадар болған қалмақлар, Кең сарайға қамалды, **Топалаң** қылды халыққа («Алпамыс»).—Айып-

сыз адамлардың қолларын арқасына байлап, астан-кестенин шығарып полицейскийлер алдына салып айдады (А. Бекимбетов). Кенеге ауылынан өткен гезде ат бір сүрнигип барып тикленди (Т. Қайыпбергенев). Ол бийшара ауылға шекем жеткермей келди де, мына жерде омақазан атын қулады (Ч. Айтматов). Тойдың арасының ишіндегі отақтарын отап түнде қайтты (Б. Қербабасев). ... еки рет азықландырылды хәм харам шөплерден тазартылды («Сов. ҚҚ.» г.). — Бүгін усы ауылда қонады, ертен келли жолығаман деп кетти (Т. Қайыпбергенев). Бірақ Құлмурат болыстың үйіне қайырылып сонда қонақ болды (Қ. Ирманов). Қорқақ болып залымларға жалтаңлап, Биз кеткен сон дуз баса алмай қалтаңлап (Қ. Ирманов).— Қоян жүрек, қорқақ арсыз, Дөп жолдаслар таслады атып (Ж. Аймурзаев). Күнлерден бір күн өлген жигиттің ортаншы иниси ағасынан хабар болмай кеткеннен кейин, ағасын ізлеп дилгир болады, ... («ҚҚ. х. е.»). ... байлардың жасырып таслаған көлнк азбырайларын таба алмай искер топарларымыздың сарсаң кесеги шықты, ... («ҚҚ. КСМ. атл.»). Бурқасынлап ийрим тартып зымырап, Памирден Аралға жүйрикттей қағлар (Ж. Аймурзаев). Қәпелімде жин көринип бақсы жигиттің, Зып берипсең, шыр-пыр болып қалды бийшара (Т. Жумамуратов). Жоқарыдағы мысаллардың хәммеси де түбір хәм қоспа сөзлерден құралған синонимлер болып тур.

в) Түбір хәм жуп сөзлерден құралған синонимлер. Бул грушпаға түбір сөзлер менен жуп сөзлерден құралған сөзлер синонимлік қатар курайды. Мәселен, күш—хәл-қууат—хәл-дәрман, жарақ—эсбап—қурал-сайман-көле-күле, ууайым—муң—қапа—қайғы-хәсирет—қайғы-ууайым, урыс—дау-жәнжел, сайыу—өтирик-өсек, халық—ел-журт қ. т. б. Мысалы: Хәммениң күши жыйналса қанша жумыс исленеди (Т. Қайыпбергенев). ... қартайсаң хәл-қууатың қалама шырағым,—деди ғарры оған қарап («ҚҚ. х. е.»). ... баласын арқалауға хәл-дәрманы да қалмады хаялдың (Н. Дәуқараев). Жигит болыуын биз болдық ау—Бирақ,—Талай азаматлар қолында жарақ (И. Юсупов). Оннан басқа да хәр қыйлы эсбаплар: пионерлер барабаны, бир кишкене арша мүйешке жайластырылды (Т. Қайыпбергенев). Сол уақытта баспашыларға жаңа қурал-сайманлар жетип келди (С. Айний). ... егисти ерте баслап жиберейин десе, еле таярланған бир де көле-күлеси жоқ бригадирдин, ... («ҚҚ. КСМ. атл.»). Жумагүл халық шақырып, Айтыпты муңын шағынып (И. Қурбанбаев). «Сайлау болып, жақсы адамды болыс етип сайлаймыз» деп кууанысып жүрген сайлаушылар қапа болды (Қ. Ирманов). Тууған анам зар жылап, Мениң ушын ууайым шегер (К. Ирманов). ... қыздың ата-анасы қайғы-хәсирет шегип, күни-түни қойларды бағып жүре береді («Алпамыс»). Күни-түни биз сорлылар зарлаймыз, Қайғы-ууайымнан көздің жасын булаймыз (А. Бегимов). Баяғы бир кеште урысқалы бери Әмет менен Сержашын арасындағы бай-

ланыс үзилген еди (Т. Қайыпбергенов). Кишкенелердің неше түрлі **дау-жәнжели** бар дейсен! (Т. Қайыпбергенов). Шуғылдай адамның үстинен **сайып**, Қумсадай қашасаң қыздай муңайыт (С. Нурымбетов). ...**өтирик-өсек** айтқан жалатай, қарам тамақты, Ништердің ушына илген устазым (Т. Жумамуратов). Бәриниң ойлағаны **халық** ийгилиги, азат өмир сүриү, еркин жасау, ийгилиги, азат өмир сүриү, еркин жасау, паракатшылық! (Т. Қайыпбергенов). Мен соған қарап екеуимизде бахытлы боламыз, ел-журттан бийік мәртебеге ериседи екенбиз деп ойладым (Т. Қайыпбергенов).

г) **Түбир, дөренди (жай, әпиұайы) хәм қаспа сөзлерден құралған синонимлер.** Тилимиздеги синонимлер түбир, дөренди (жай, әпиұайы) хәм қоспа сөзлерден де синонимлик қатар құрайды. Мәселен, **қорқақ-жүрексиз-қоян жүрек, ұәлий-билгиш-тапқыш-ақыллы-болжағыш-әүлийе-көзи ашық-машайық** х. т. б. Мысалы: Таймай гүреске түснесе, **Қорқақ** палуан неге керек. (А. Дабылов). Олардың өзлери **қорқатуғын жүрексиз** адамлар,...— деп ескертти (И. Груздев). **Қоян жүрек, қорқақ** арсыз. Деп жолдаслар таслады атып (Ж. Аймурзаев). Қолхоз басшылары жумыстың түрлерин **билгиш**,... (Т. Қайыпбергенов). Ул бердим деп жетеклеген қораға, **Тапқышпан** деп хәр нәрсени сөйлеген, Жалғаншылық етип жүрген порханлар (С. Нурымбетов). Еси есини, **ақыллы** болған шағында, Әйне егин егетуғын ұағында (Қ. Ирманов). Павильонда адамның **болжағышы** болған китапханалардың елимизде қандай кең таралғанлығын көрсететуғын материалларда адамларды айрықша қызықтырады (Х. Тохтаров). Қәне, **әүлийе** болсаң тауып көриңизши? — депти (Б. Кербабаяев). Ол **ұәлий** киси, оны анау-мынау,—деп болмайды,—деди Тойдық апай (Б. Кербабаяев). Айнаханның иши бауырына кирип палкерди **әүлийе** деди, **машайық** деди, қулласы оның атауына қарағанда ол **көзи ашық** болды да қалды (Ә. Тәжигуратов).

д) **Түбир (жай), әпиұайы (дөренди) хәм жуп сөзлер арқалы құралған синонимлер.** Тилимизде түбир, дөренди хәм жуп сөзлер арқалы да синонимлик қатар құралып келеди. Мәселен, **әтирап—дөгерек—айнала—жән-жақ—тум-тус, әүере—әүерешилик—сарсаң-кесек, хал—хал-жағдай—турмыс—ауқал—хал-ауқал—хал-жай, күнелтиу—тиришилик** х. т. б. Мысалы: **әтирап** нау қарағай қамыс пенен қоршалған (Т. Қайыпбергенов). Бизің марғуланды бир қыз бар, ...бул дөгеректе оған тең келетуғын қыз жоқ шығар,—деп ойлайман (А. Кадрий). **Айнала** тастай түнек, басын тартып алып артына бурылды: (Т. Қайыпбергенов). Бағанағыдай берли арқамнан түспей қыңырлық етип жүрген Разия **жән-жағына** қарады да «түйениң» үстинен жылысып түсти де апамның алдына барып: (С. Салийев). ...бир уйқыдан кейин далаға шықсам **тум-тустың** хәммесин думан басып, алыпты (С. Мәжитов). ... сени күте-күте **әүере** болдым Гүласен, — деди Шараф (Ж. Аймурзаев).

...тез келемен деп, мени **әуерешилікке** салдың ғой шырағым,— деди кемпир өз-өзинен тоцқылдап («ҚҚ. х. с.»). Жолына қарай-қарай **сарсаң-кесек** болдық,— деди қызға Қуұаныш (И. Юсупов). ...**халы** жаман емес, бала шағаларына қауын-ғарбыз егип алды, ... (Ә. Тәжимуратов). ...кейпінсіп қандай **турмысына**, қандай баға қойылатуғынын айтып, кемпирге узақ уақыт еринбей түсіндірди, ... (Т. Қайыпбергенов). Узақ түп бойы сөйлесіп, ауыл адамларышың **ауқаллары** жөншнде биліп алды (Қ. Ирманов). Жатқанлардың келіп сеп көрдің өзіп. Тутқанлардың **хал-ауқалы** солай дегейсең (Қ. Ирманов. — Көріп отырсызлар ғой, той бергендей жағдай жоқ (Қ. Ирманов). **Хал-жағдай** сорасыў узаққа созылмады (Ж. Аймураев). Қарамайды **хал-жайына**, Өлседағы урып басқа (Өтеш). Балыққа толған көк арал, **Күнелткендей** кәмбағал (И. Қурбанбаев). Өткен өмири, басынан кеширген **тиришилиги** хәм уақыялары ойынан биримлеп өте баслады (Ә. Тәжимуратов).

е) Түбир, жай (әпиуайы дөренди), қоспа хәм жуп сөзлерден құралған синонимлер. Сөзлер түбир, жай (әпиуайы, дөренди, қоспа хәм жуп түрінде де келип синонимлик қатар құрайды. Мәселен, **базда—гейде—сийрек—сийреклеу—набада—нәканда** анда-санда—**ара-тура—жекке-сийрек—хәрдайым—хәр уақытта** х. т. б. Мысалы: **Базда** Данияр менен Жәмийла бийик таудың басына шығып сейил етип келетуғын еди (Ч. Айтматов). Шеп жақта Бийби қолында кесе, **гейде** бир уртлап қояды (С. Хожаниязов). ...Жәмийетшилик арасында оғада **сийрек** боламыз (Р. Тагор). ...Қуұаныш қызды қаншама сағынған менен **сийреклеу** ушырасып туратуғын еди (И. Юсупов). **Набада** мәртебеси жоқары тақсыр шербат талап ете қойса, Шербатшы әне кесени усынады (С. Айний). ...Алеша **нәканда** китапты дауыслап та оқып алатуғын еди (И. Груздев). Төренияз да **анда-санда** алағарғадай көринеди (Т. Қайыпбергенов). **Ара-тура** екеуиміз, Үнди қосып майданда, Айтамыз мунлы қосықты («ҚҚ. поэт. ант.»). Қазыушылардың жағдайынан бул күнлери инженерде **жекке-сийрек** хабар алатуғын болды (Д. Назбергенов). Директор **хәрдайым** оны гезеклестирмей сөйлетип, сынап көретуғын еди (Т. Қайыпбергенов). ...Қәдир көлден **хәр уақытта** ғана келип туратуғын болды (К. Султанов).

с) Сөз дизбеклери арқалы құралған синонимлер. Хәзирги заман қарақалмақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлерден басқа, сөз дизбеклериндеги синонимлер де ушырасып отырады. Тийкарынан булар фразсологиялық дизбеклер (оборотлар), идиомалар, образлы экпрессивлик сөзлердің дизбеклери арқалы құралып отырылады. Мәселен, **бас қатырыу-мий қатырыу**, **бас айландырыу-мий айландырыу**, **бстине айтыу-жүзине айтыу**, **көзге түсиу-көзге көриниу**, **иши күйиу-жаны ашыу**, **кеуил көтеріу-бой жазыу**, **ийск қағыу-бас ийзсү** х. т. б. Мысалы: Ал, бий-карға асығасаң, буган **бас қатырыудың** кереги жоқ, бул той әлбетте жыйып теримнен соң болыуы керек (И. Юсупов). Ақ-

сулыў қой қарағым ҳеш нәрсе болмас, оған мий қатырыўдың не кереги бар, биз буған ренжимейик, бул отырысты қойып тамақ табыўдың илажын қарастырайық (А. Бегимов). Ол Нәзийра Пирназар ҳаққында бираз бас айландырып үндемей ойлашып отырды (Б. Бекниязова). Жолдас зоотехник Жәлийлов әйтеўир нәрсе ушын мий айландырыўдың қандай кереги бар, жүр кеттик,—деп Пердебай жол баслады (Т. Нәжимов). Хатийра ойламаған жерде Андрейдің бетине айтып отырғызып таслады (А. Бегимов). «Төркинің бир табақ ас таўып бере алмады»,—деп келиншек болғанда жүзине айтып, бетине баспасын (К. Султанов). Үстирттеги тазадан салынған жайлар ҳә демей-ақ көзге түсип, күннен-күнге көркейип кетти (С. Салийев). ... қыздың демнің арасында көзге көрине баслағанына, бул ҳаяллар ҳайран қалысып отырды (К. Султанов). Кемпир түпсиз туңғыйық ойдың ҳәсиретине батып, иши күйип, гә қуўарып, гә өкииниң сәзим сүргининде арпалысып жүр (К. Султанов). Ҳаяллардың бул ислеген ислерине жапы ашып, қыздың еки көзинен жас парлап отыр (К. Султанов). Бүгін де күндеги әдетим бойлыши: кеўил көтерип былай-былай жүрши жатақ жериме кеш қайттым (К. Төрешов). Арыўханға... қой иеше—деди Шазада аишыш пенен көп ўақыттаң кейин, анда-саңда барып бой жазып келе ғой деп кеўлин жубата баслады (Ж. Аймурзаев). Жас жигит инженердің тапсырмаларына үндеместен, тек ийек қағып каналға қарай жүрип кетти (Д. Назбергенов). Байдың бул буйрығына кемпир мақул, деп бас ийзеп, бирақ орнынан турмай, тамағында бұлкилдеп турған бир гүптикейин айта алмай отырғандай мийзам көрсетти (К. Султанов). Мине, бул келтирилген мысаллар сөз дизбеклеринен бириккен сөзлерден қуралып, фразеологиялық дизбеклерден, идиомалардан ҳәм экспрессивлик сөзлерден қуралып турыпты.

Синонимлер синонимлик дизбеклерден басқа бир сөзден ҳәм сөз дизбеклери арқалы да қуралып отырылады. Сөз дизбеги арқалы қуралған синонимлер бир сөз бенен қуралған синоним менен синонимликке кирискенде оннан өзиниң мәни оттенкасы менен гейде экспрессивлиги менен де айырылып турады. Мәселен, кирисиў-жең түриў, уялттырыў-жүзин қызарттырыў-жерге қаратыў, қысыныў-бир қысым болыў, бултыйыў-қабағын үйиў, қатнаспаў-ала жипти кесиў, қараңғы-тастай түнек, кетиў-өкше көтериў, қалың-пышық мурны батпаў, ашыўланыў-қаны шығыў ҳ. т. б. Мысалы: Бақтыяр менен Нурқасым да аўылына келип, қызғынлы иске киристи (С. Нурымбетов). Бекбосын қарап турмады, Перийзаның зәмбериндеги ақ марқаларды төрезиге салыўға жең түрип иске қосылыса түсти (К. Султанов). Сабақ оқый алмағаны ушын оқыўшысын оқытыўшы уялттырып таслады (С. Салийев).—Бул сапары муғаллим даўысын қаттылаў шығарып баланың жүзин қызарттырды, ол орнынан және турды (С. Салийев). Ислеген қылмысы бойынша патша ҳәр түрли сөзлерди айтып қысындырды, жерге қараттырды (Ә. Тәжиму-

ратов). Мектепте сегизинши классты питкерген деген гүўалығын ала алмады, анасына айтайын десе **қысынып** бата алмады (С. Салиев). Ол сөздің арасында баласының қалай да болма-сын, киши-гирим жұмыс тауып өтиўин талап етти, оннан сайын бала бул сөзге **бир қысым болып**, төмен қарайды (С. Салиев). Айтаың берген ызасына **бултыып**, бираз отырды (Ә. Тәжимуратов). Пурымбет дийўашаның сөзине қыз бираз уақыт **қабағын үйип** отырды (Б. Бекниязова). Қаныгүл менен Гүлбийке баяғы жәнжеллескели бери бир-бири менен **қатнаспай** жүр (С. Мәжитов). Жәмийланың ата-анасы қудағайы менен биротала **ала жипти кесип** кетти (К. Султанов). Қуўаныш қыз бенен **қараңғы түшип** қалса да сөйлесип отыра берди. (И. Юсупов). Ол талай тастай түсеклерде жойытылған ферма жылқыларын излеўге шыққан бала гой (С. Салиев). Жеңгесиниң жазықсыз таяқ жеп атырғанын көрип күйинип кеткен Ешимбет бул жерден шығып кетти (Б. Бекниязова). **Өкшенди көтер** деп қысқа тоқсаңға, Еиди нәўбет бер деп еркин бостанға, Нур шашаман деген жөхөн аспанға, Қулаққа келип тур үни бәхәрдиң (А. Дабылов). Қадир биреўди көрсе дәрриў қалың қамыслыққа сиңип кетеди (К. Султанов). **Пышық мурны батпайтуғын** қандай қалың қамыс... бул қамысқа адам келмеген (А. Бегимов). Буган **ашыўлашып** бир адам атынан түсти де, үйге өзи кирип барды (Б. Бекниязова). Ассалаўма элейкум дегенише болмады хәким оған қарай бирден қатты ашыўы менен бақырып жибергени, оның жүзиниң қаны шығып түр-түшип бирден өзгерши сала берди (Б. Бекниязова). Бул келтирилген мысаллардың хәммеси де бир сөзден хәм сөз дизбеклеринен қуралып отыр. Сондай-ақ бул мысаллардағы синоним сөзлердің мәнилик оттенкасы жағынан азда болса бир-биринен айрылып туратуғынын сезип отырмыз.

ж) **Аффикслер арқалы қуралған синонимлер.** Тилдеги сөзлик состав мудама үзликсиз раўажланып отыратуғынлықтан, уақыт өткен сайын, ол байып отырады. Лексиканы байытатуғын тийкарғы бағыт, жол хәр бир тилдің өзине тән сөз жасаў, жаңадан сөз қураў, яғный сөз туўдырыў усыллары болып табылады. Тилдеги синоним сөзлердің қыйын хәм қоспалы бир тараўы болғанлықтан булар да көбинесе усы усыллар арқалы пайда болған. Әсиресе, тилдеги синоним сөзлердің көбейиўине тийкар (уйытқы) болған аффикслик усыл екенлиги сезиледи. Мәселен, **паяпыл-өткел-басқалдақ, қән-байлық, соқыр-көзли, көзсиз-көр-гөр, өмир-тиришилик-дүнья** ҳ. т. б. Булар бир түсиникти билдиретуғын синонимлер болып есапланады. Мысалы: ...дәрья үстине бир-еки ағаш таслаў хеш қыйынға соқпас еди және демнің арасында оқыўшылар өткендей **паяпыл** да тайып болар еди (Ч. Айтматов), Хәр жерге тас үйип, аяққа суў жуқтырмай өдетуғын **өткел** соқпақшы болдық (Ч. Айтматов). ...Сарыбай мурап жаптың **басқалдағынан** өтип келип, Пирназарды сөгип алды (Б.

Векниязова). ...геология хэм геофизикалық изертлеу-барлау жұмыстары нәтижесинде жер асты кәңлериниң көп екеплигин билди... (Қ. Оразов). ...жер асты байлықтарын изертлеу жұмыстарын қолға алыу жүдә әҳмийетли (Қ. Оразов). Менде болды жүйрик тил, Ашылмады бағымда гүл, Сансыз сайрап болдым бүлбил, Көзим соқыр, болдым олақ (Бердақ). ...көзли ғарры бишшара хәр күни устаға сөйлесейин десе, жұмыстар араласып умытып кетеди хэм өзи де қалай барыўдың себебин билмейди («ҚҚ. х. лег. х. анекд.»). ...порқанның қатты сеслерин тек еситкеш болмаса, көзсиз болғанлықтан оның қандай адам екенин билмеди узын бойлыдан келген қара парең жигит (С. Дмитриев). Мешиң бир көзи көр еки өркешли түйемди алып кете бериң, сонда хеш ким билмей қалады (Б. Кербабаев). Айралықта солды гүл киби жүзим, Қап жылап, гөр болмақ бул еки көзим (М. Дәрибаев). Бәриниң ойлаганы халық ийгилиги, азат өмир сүриу, еркин жасау паракхатшылық (Т. Қайыпбергенев). Сәўлеткер сени жигерлендирип, Мәртлик анық кеўил, айбатлылығы, Тиришиликке ең күшли жуўанкерлилик, Кең пейилли рус азаматлығы (Н. Юсунов). Үўх, жаным жетимнен муңлы, жетимнен сорлы барма екен, муңсыз да өтер күи болып, жайнап-жаснап жүрер күи болар ма екен, бүйтип хорлықта жүрген дүньясы қурысын,—деп Хатыйра басын төмен салып муңайып отырады (А. Бегимов). Келтирилген бул мысаллардағы паяпыл, кән, соқыр, көр, гөр деген сөзлер тийкарғы түбир түринде келип турған болса, өткел, басқалдақ, байлық, көзли, көзсиз дегенлер өт, бай, бас, көз деген түбир сөзлерге аффикслердиң жалғаныуы арқалы олардың мәнилери өзгерип, жаңа сөз жасалған. Сондай-ақ өмир, дүнья сөзлери тийкарғы түбир болып, тиришилик сөзиниң тири деген түбир сөзге шилик аффиксиниң жалғаныуы арқалы олардың мәнилери өзгерип, жаңа сөз қуралынып отыр. Бул синоним сөзлер өмирге тән хәр түрли белгилерди жәмийетимиз узак жыллар бойына адам баласының қабыллап таныуының, билуўиниң нәтижесинде пайда болған. Өмир деп биз жәмийеттиң жасау дәўириниң бир бөлекшесин айтатуғын болсақ, уса жекке сөздиң өзине тән төмендегидей айырмашылықтары келип шығады: а) өмирдиң белгили бир ўақытта жаратылысы яғнай келип шығыуы; б) оның белгили бир дәрежеде тиришилик етиуі; в) және де оның дүньядағы жасауы. Мине бул үш айрықшалықты билгеннен кейин қарақалпақлар оның хәр қайсысын жекке сөзлер менен атаған. Соңын ала ол атамалар қелиплесип, нүтин бир түсиниктиң өмирдиң турақланып белгили бир ўақытқа ямаса дәўирге айналып кеткенлиги сезиледи. Бирақ бул сөзлердиң қолланылыулары тәжирийбеде биргелки емес. Өмир деген сөз әдебий тилде де улыўма қолланыла береди. Ал қалғандары көбинесе сөйлау тилинде айтылады да, хәр қайсысы хәр жерде күшли (басым) болып жумсалады. Бундай фактлер қарақалпақ тилинде жүдә жийи ушырасып отырады.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составы да аффикслердің қосылуы нәтижесінде толығып, қазирги дәрежесине жетип отырады хәм жаңа сөз қуралына береди. Сөз мәнисиниң өзгеріуи арқалы сөзлик состав сан жағынан ғана емес, ал мәнилик байлығы жағынан да толығып отырады. Аффикслик усыл қарақалпақ тилинде ең тийкарғы актив усыллардан есапланылып, Бул қарақалпақ тилинің лексикасының байыуындағы ең бир өнімли характерге ийе болады. Мине, бул пикирдің дәлиили ретинде түрли аффикслер қосылуы арқалы қуралған тилдеги сөзлерге көптеген мысаллар келтирип көрсетсек, оларды анық көриуимизге болады.

Тилөмиздеги айырым аффикслер сөзлерге жалғанып, олар синонимлик қатар қурайды. Мәселен, **маў, меў, баў, беў** ҳ. т. б. яғный, **қаралмаў-тексерилмеў-қадағаланбаў-изертленбеў**. Исламхожааның қылмыслы ислери **қаралмаўының** себебинен халықтың арасында наразылық туўып, ғалаўыт көтериле баслады (Б. Бекниязова). Қолхозшылардың ислеи атырған жумысы **тексерилмеўинен** қазыў жумысының пәти пәсеңлеп кетти,—деди инженер Малиевский (Д. Назбергенев). **Қадағаланбаўдың** нәтижесинен, душпан қупыяда қараўыл туратуғын орынға тикке киятыр (Ә. Тажимуратов). Бул статьяда қарақалпақ аяқ ойынының тарийхышын илимий жақтан бурын **изертленбеўинен** болса, ал қазир бул изертлеў жумысы жақсы жолға салынды деп көрсетеди автор (Б. Турсынов).

Сондай-ақ базыбир аффикслердің сөзлерге жалғаныуы нәтижесинде синонимлик қатарлар қуралады. Мәселен, **ған, ген, қан, кен** ҳ. т. б. Мәселен, **Тозған-гөнерген-ескерген, ұйымласқан-жәмлескен**. Топанхананың мүйешинде қалған-қутқан самтықты жыйнастырып, оның үстине өрим-өрим болып **тозған** гөне көрпениң бир жағын басына салып, бир жағын жамылып, шашлары үрпейип бир ҳаял жатыр (Н. Дәўқараев).—Складтағы **гөнерген** торларды ғарры-кемпирлер көңгелеп атыр (К. Султанов). Биреўлери **ескерген** аўларды көңгелеп, екншилери қақсап жарылған гөне кемелердің ултанын питеп, үшиншилери арқан шайратып, ҳалынша ҳәрекет етип атыр (К. Султанов). Иван асығыс түргелди де, Жуманиязды ертип кеңсесиниң алдындағы **ұйымласқан** адамларға қарап жүрип кетти (Б. Бекниязова). Қызлар **жәмлескен** түрде Айназар ағаның үйине барып, бул хабарды айтты (Б. Бекниязова).

Сөзлерге аффикслер қосылып синонимлик қатар қурап отырады. Мәселен, **қ-к; қы-ки; ғы-ги** ҳ. т. б. яғный, **быжық, көбик; дәслепки, баслапқы, бурынғы, әуелги, әденки, әзелги**. Турдыгүл **быжық** еле быжықдан отыр екен (Ж. Аймурзаев). Порқан болса нағыз **көбик** адам, ол сансыз көшншилик алдында аўзына не келсе сомы қолына жарғақ териден исленген кепшигин алып ортаға шыға баслады (С. Дмитриев). ...тереклердің бүртиклерине көзи түсин, **дәслепки** ойының хәммесин тағы да умытты (Т.

Қайыпбергенев). Доктор баслапқы жұмысын баслады хәм шурыл кириети («ҚҚ. ҚСМ. атл.»). Айтайын дегеним: адамлар бирдей емес, сениң **буринғы** айтқан сөзлерин, үделерин жоқ болды,... (Әдил Қутый). Олардың ғайратының да, исиниң де кемп жоқ, бул ушын **әуелги** ойланған нәрселердин хәммеси де дурыс шешилди («Жас ленинши» г.). Әмет **әдепки** күнлери оның гүрсингенине шыдамайтуғын еди (Т. Қайыпбергенев). **Әзелги** киятырған салт-сананы бузбай хәр жылы жаздың шығысы менен ол әкемниң өзи сүйегин алты қанат ақ отауды қораның ишине тигип түтин түтетип ыслайтуғын еди (Ч. Айтматов).

Ал, тилимиздеги гейбир аффикслер сөзлерге жалғаныу нәтийжесинде олар синонимлик қатарлар құрайды. Мәселен, **кар-кер, кир-гыр-гир, ғыш-гиш, қыш-киш** ғ. т. б. Мәселен **гүнакар-айыпкер, өткир-кескир, алғыр-қыйғыр-илгир, үәлий-билгиш, ақыллы-тапқыш, болжағыш-әүлийе, көзиашық-машайық-масайық**. Мысалы: ...ғарры уста кемпири ушын **гүнакар** болып қалмайын,—деп белди саплап берди. (И. Юсуов). ...кем-кем **айыпкер** анықлана баслады (Т. Қайыпбергенев). Әмет класс басшысының **өткир** көзипен бетин тасалап: (Т. Қайыпбергенев). **Кескир** қылыш, найза садақ, Қолға түспей, сыртта қалды (Қ. Ирманов). ...кемпир Алешаға балтаны **алғыр** етип ал, сөйтип отын майдалап қой,—деди де шығып кетти (М. Горький). Қулашлы пәрин тараған, **Әлемди** шалқып ораған, Қатты **қыйғыр**, алғыр қыран, Тастан қайтпас кескир жәуұхар («Бозұрған»). ...ағаш кесиуши бригадалардың ағзалары электр жарғыларын жүдә **илгир** етип таярлап қояды (Тәбияттануы сабақлығы). Колхоз балалары жұмыстың түрлерин **билгиш**,—деди бригадир (Т. Қайыпбергенев). Еси енип ақылы болған шағында, Әйне егин егеуғын ұағында (Қ. Ирманов). **Тапқышпан** деп хәр нәрсени сөйлеген, Жалғаншылық етип жүрген порқанлар (С. Нурымбетов). Павильонда адамның **болжағышы** болған китапханалардың елимизде қандай кең таралғанлығын көрсететуғын материаллар да адамларды айрықша қызықтырады («Сов. ҚҚ.» г.). Қәне, **үәлий** болсаң тауып бериңиз ши?-депти Жапбақлар (Б. Кербабаев). Ол **машайық** киси оны анау-мынау деп болмайды,—деди Тойдық апай (Б. Кербабаев). Айнаханнның иши бауырына кирип палкерди **әүлийе** деди, **масайық**,—деди, қулласы оны айтыуына қарағанда ол **көзиашық** болды да қалды (Ә. Тәжимуратов).

Айырым аффикслер сөзлерге жалғаныу нәтийжесинде синонимлик қатар дүзеди. Мәселен, **рақ-рек; рау-реу; па-пе; тай-тей; паш-пен; ныш-ниш; ныу-ниу** ғ. т. б. Мәселен, **сылбырақ, сүмирек, қаңсырау, хәлсиреу, әззилеу, әззилениу; бийикте, жоқарыда, бәлетте, аласпанда, әлхауада, шында; үзилеспе, тыныспа, белүзди; жыйнақлы, жиптиктей, тап-туйнақтай; изинен, соңынан, кейнинен, аяғынан, ақырынан, артынан; таяныш, сүйениш, тирек, тиреу, тирениш; исениу, инаныу, үмитлениу**. Мысалы: Сол ушын

сылбырақ болмау керек,—деди ол (Т. Қайыпбергенев). Екеуінің де динкеси жоқ, гибиртиклеп жүре алмайды, суудан шыққан **сүмیرهк** тышқандай сықылы да кетипти («Қыз. муғ.» ж.). Турымбет болса **қансырауы** менен жатыр, анда-санда буұлығып демин алады (Н. Дауқараев). Немец армиясының күши енди әдеуір **хэлсиреуге** қарады («Қыз. ққ.» г.). Оның жалынышлы дауысына **эззилеу** жүрек еригендей де еди (Т. Қайыпбергенев). Қаңға боялған солдатта бирден **эззилениу** сезилди, ол жығылған жериинде жатып қалды («Қыз. ққ.» г.). Хәмме **бийикте** турып этирапына кеуіл қойып қарады (Ж. Аймурзаев). Мылтық дәриннің түтиин **жоқарыда** буйраланып көринди шуғылдың көзине,... (С. Айший). **Бәлентте** йоштырып инсан кеуилин, Қууантып дүньяның қызыу-келиннің (И. Юсупов). Лена дәрьясының үстинде, биресе сууға қонып, биресе аласпанда жүрген құсларды көргенде бизлер жүдә кеуилли болып қалдық (С. Дмитриев).—Павел жақсы аншы еди,—деп Амурзон сөзин баслады, ол **әл-хауада** жүрген қандай құс болса да ушырып түсиреди,—дейди (С. Дмитриев). Саған тауда ойнауға болмайды, ауырыу адам таулы **шында** көп жүрсе зыян болады,—деди Игорь (Н. Носов). Сол ушын Айтбайдың сырт пенен қатнасын **үзилиснге** түсиреуимиз зәрүр (Т. Қайыпбергенев). Арифте сөзин айтып болды, ҳүким сүрген аз **тыныспадан** соң Шерип: (Қ. Ирманов). Тағы да бир қанша ўақыт олар жумысты **белүзди** етти (А. Кадрий). Усы жағдайға ишинен күтә ырза болған қыз бетине қарап қос тулымын **жыйнақлы** етип алайың дейди (Т. Қайыпбергенев). Соплықтан да Әмет күши менен темирлерди **жиптиктей** етип жыйнады, оңлы шаршағанда жоқ (Т. Қайыпбергенев). ...Балтабайдың ҳаялы айўан-жайўан шығып отырған үйиннің ишин **тап-туйнақтай** етип жыйнады да теңиздеги балықшылардың изинен кетти (Қ. Ирманов). Сержанның изинен Әметке де сондай буйрық болды (Т. Қайыпбергенев). Хәммениң **соңынан** Әмет келди (Т. Қайыпбергенев). ...кейиннен қандай жағдайда да, қандай баға қойылатуғынлығын айтып, кемпирге узақ ўақыт ерлибей түсиндири, ... (Т. Қайыпбергенев). Булар жөнинде биз мәселениң **аяғынан** толығырақ тоқтап өтемиз (И. Сағитов). Тез кете қойыың десе де мәселениң **ақырынан** келгенлер энгимен бөле берди (Т. Қайыпбергенев). Еси барлар алды артынан ойлапар, Жигерлп жас ийгиликке сайлапар (Қ. Ирманов). ... еле колхоздың мәшенине түснбегенлер де көп, кеше колхоздың жалны жыйналысында айырым гүдибузарлар хәзир **таянышың** болмаса күннің жоқ,—деп ашыуланып жыйналыстан шығып кетти («ҚҚ. ҚСМ. атл.»). Сол ауылдың бираз адамларын таңыйман, соларды **сүйенин** көрнп киятырғаным ғой (К. Султанов). Пахта териу машиналары күнделикни жумыста пахтакешлердің жақсы **тирек** хәм таянышы болды («Сов. ҚҚ.» г.). — Алдына жүрсе **тиреуиң**, Артында жүрсе **сүйеуиң** («Алпамыс»). Усы турған Саркоптың, Исешими сен едиң, **тирениши** сен едиң («Қырқ

қыз»). **Металл** сынықтарын жыйнауда бизнің отрядымыздың барлық арбалары көп металл сынықтарын жыйнап береді,—деп несиеніңге болады («Жеткиншек» г.). Гейбиреулері бұл қызды құдаши деп бизлердің арамызға отырғызды, құдаша дегенге қамме инаныуға бола ма? (А. Әлийев). Өмірден үмітленіуін үбей өкінесі өшіп жуырып киятырған екі адам жийекке жақындасқан уақытта мийримсиз тәбиат тағы қырсық минезін тудып, қырды қапсыра құшақлаған музды жулып алып, теңіздің ортасына алып қашты,... (К. Султанов).

Тілдегі көпшілік сөзлерге бір қанша аффикслердің қосылуы менен де синонимлік қатар құралады. Мәселен, **лас, лес; дис, лау, леу, лау, лы, ли; ласыу, лесуу, ланыу, лениу, уу, иу,** қам усы сыяқлылар. Мәселен: **заманлас, теңлес, құрдас; нийетлеу, бағышлау, арнау; ғайратлы, қарыулы, мықлы, қууатлы, күшлі, пәтлі; дәртлесуу, муңласуу; ғәзепленуу, қәхәрленуу, қужырланыу, гужырланыу; жабыстыруу, қыстыруу, илдириу.** Мысалы: Аттан түсін мийман болың ордама, Ғарры жасың қаммен бірдей заманлас («Алпамыс»). Бизлер менен теңлес боп жасалдың, Бухары қағаздай жүзің Тиллахан (С. Нурымбетов). **Вирақ құрдасының** сөзине шақалақ атып күліуіге мәжбүр болды (Т. Қайыпбергенов). Жән-жағына қарады да фартугиннің ишпенен бір нәрсені сууырып алып, сизлерге **нийетлеп** қойып едим,—деп қаял усынды (Д. Фурманов). Гильманов өзінің екінші сүүретін усындай терең мазмунға **бағышлайды** («Жеткиншек» г.). ...Ұнд-совет бирге ислесиуіне **арнап** мәжилис болып өтті («Сов. ҚҚ.» г.). Колхозда бар **ғайратлы** 350 билек күш Барлығы да жақсы турмыс, жақсы түс (Ж. Аймурзаев). **Қарыулы** туған беглері, Өзің қырдың Қаражан («Алпамыс»). Күн бетіне этиранқа түп көрнесі толық жайылғаннан кейін арқа төрентен аздап самал турды, кейін ала **мықлы** дүбелейге айналды («Жас Ленинші» г.). Ғарры еле **қууатлы** ақлық қызы менен көп нәрселерді ислеп, шаршау дегенді билмейді сирә: (А. Назаров). Епди кимді сыйласа да халықтың **күшлі** екенін ұмытпас (Қ. Ирманов). Жигит, ғаррының еле **пәтлі** екенлігін, қапдай жұмыс болмасын ислей алатуғынлығын мийманға баяндап беріп айтып отыр (А. Назаров). Екі бала бір-бирине қосылып, сол жерде **дәртлесіп** қала беріпти («ҚҚ. х. е.»). Хәй менің муңласым жүрген досым, мен қыйланбай ким қыйналсын, Болды балам мәрдиқар, мен қыйланбай ким қыйналсын (Қ. Ирманов). Жығылғанға ата: ұл, Боялды қанға қалың қар, Қайпаған жас жүректе, **Ғәзепленуудің** отлы кеги бар (Ж. Аймурзаев). Тисің қайрап, **қәхәрленіп**:—Егер келсе, бір жекпе-жек (Ж. Аймурзаев).—Мені сиз усы суулы ойнап жүріпти—деп ойладыңыз ба?—деп **қужырланыуы** менен шығып кетти (Б. Векниязова). Бір түрлі **ғужырланып**, жер астынан қаммелерге көз тиелады (А. Кадрий). ...колхоздың жыйналысының **болатуғын** хабарлап жазылған қағазды секретарь қапының жа-

шындағы доскаға жабыстырыўды ойлады (Т. Нәжимов). ... жаңа ғана ол қыстырыўлы турған сүўретлерге сүйсине қарап тур еди («Жеткишшек»)» Ұ. бизлер мектептин дәлизиндеги илдириўли турған фото газетаны көрип турдық (Ә. Тәжимуратов).

Ал тилимиздеги ушырасатуғын көп ғана аффикслеримиз сөзлерге қосылып, солар синонимлик қатарларды келтирип шығарады. Мәселен, ша-ше; шы-ши; шыл-шил; шылық-шилиқ; аўшы-аўшы; екши-икши; сақ-сек; сыз-сиз ғ. т. б. Мәселен, пикиримше, пәнимше, ойымша, мениңше, жолбасшы, жетекши, сардар, ырымшыл, қәдешил, орынлаўшы, атқарыўшы, питкерийши, тилемсек, сорамсақ, алымсақ, маўасасыз, келисимсиз. Пикиримше, бул жағы қуры сөз,... барлығы қәдимгидей, ол жағын тыянақлы қылды ғой (Н. В. Гоголь). Пәнимше, бийшараның шашының түскенине көп уақыт болған болыўы тийис (Т. Қайыпбергенов). Суўғарыў ушын суў алып келетуғын хәм пайдаланылған суўды шығарын таслайтуғын каналлар ойымша сапалы таярланды деп ойлайман («Сов. ҚҚ.» г.). Мениңше мәрт қурылысшылар өз сөзлериниң үстинен шығады, оған гүман жоқ («Сов. ҚҚ.» г.). Бизиң жолбасшымыз жеңислеримиздиң ийеси, ... (Т. Қайыпбергенов). ...Жапбақ шилерине жетекши болып, қойларың Хийўаға қарай-айдапты (Б. Қербабасов). Ең үлкеи мениң дайым, Атын сорасаң Бийбнайым, Сардар жеңгеси Гүлайым, Булда арбаға минген екен (Бердақ). Хлестаков жүдә ырымшыл еди,— деп Почтмейстр шығып кетти (Н. В. Гоголь). — Қәдешил жеңгей, Қутым дайы, сен өйдемсе, қәде түўесилмесин,— деп шыға кетти (Т. Қайыпбергенов). Жыйпалған журтшылықты олар қандай етип сабай баслады (Қ. Ирманов). ...көкирегин шалаға өртетип, ишнен нәлет айтып, елшилиқ бир илажы болар деп,— ғарры кейин қарап шегинип кетти (Ә. Айжанов).— Рахмет қарағым доктор, тәуир қылсаңыз болғаны, хәммеси сеники,— деп халықшылық бар тапқанын Истоминге әкелип атыр (О. Бекбаўлов). Директордың айтқанларың орынлаўшыман мен,... (Т. Қайыпбергенов). Мен сахнада атқарыўшы болғанлығым ушын муҳаббат тараўында күтә көп репетицияларды ислеген қусайсаң, айткени сен: ... (Әдил Қутый). Байдың жумысларын тап өзиниң айтқанындай етип, жетим питкерийши еди (С. Айний). Себеби Әметтин сөйләўге тили гурмелмей, өтирикшилиги бетинен билишип тур, ... (Т. Қайыпбергенов). Өсекши жалатай, ҳарам тамақты, Ништердиң ушына илген устазым (Т. Жумамуратов). Шугылдай адамның үстинен сайып, Қумсадай қашасаң қыздай муцайын (С. Нурымбетов). Абыройы айрандай төгилген тилемсек молла өзинен-өзи үйден шығыў менен болды (Ә. Пахратдинов). Бурынғы заманда бир сорамсақ ғарры болыпты, ол бир күни жол жүрип киятырса, алдынан бир жас жигит шығып, екеўи жолдас болыпты,.. («ҚҚ. х. лег. ғ. әнеқд.»). ...болыстың хәм жоқарғы адамлардың адамлары жүдә алымсақлықты жақсы көреді (А. Бекимбетов). ...соннан бери маған маўасасыз жаў болыўға тырысып жүр (Н. В. Гоголь). Ол еки мәмлекет келисимсиз ис алып барыўға ҳәрекет етип атыр («Сов. ҚҚ.» г.).

Сондай-ақ қарақалпақ әдебиі тили лексикасындағы сөзлерге **-онп**, **-на** префикслердің қосылуы менен де синонимлик қатар дөреліп отырылады. Мәселен, **Бийпайда**, **бийпарұа**, **биймәлим**, **бийталап**, **биймезгил**, **бийұақ**; **надурьс**, **натуұры**, **намәлим**, **намақул** җ. т. б. Қәдир бирден бир өзи көлде **бийпайда** өмирин өткере берди (К. Султанов). ...Қууаныш **бийпәрұа** жүре бериудің есабын таппай устаханаға келди (И. Юсупов). ...**биймезгил** қорқып жүрерсен,— деди бригадир Жәмийлаға (К. Султанов). Түн жарымында **бийұақ** жүрген ким екен,— деп иштен биреу шапан жамылып сыртқа гүбирленіп шықты (Ж. Аймурзаев). ...колхоз баслығы буларға **бийталап** жүриуге болмайды,— деп ескертти («Қыз. муғ.» ж.). ... тойдың қишап болатуғынлығын **биймәлим** екенлигин ескертти қыз Қууанышқа: (И. Юсупов). ...бүйтип жүргенлигинің **надурьс** екенлигин еңди ғапа түсинди Қәдир (К. Султанов). Өжетлик етпе, буныңыз **натуұры**,— деди Сапаргүл (А. Бекимбетов). Инженердин не деп келетугылығы **намәлим**,— деди қазыұшылардың ишинен биреуи (Д. Назбергенов). Есеке, қосық пенен сазды улама менен шайықлар **намақул** көреді (К. Султанов). х

Қарақалпақ тилиндеги бундай префикслер арқалы жасалына-туғын сөзлер өнимли характерге ийе бола алмайды. Сонлықтан булар синонимлик қатар дүзиуде де өнимли характерге ийе емес. Мине, бул жоқарыдағы келтирилген мысаллар қарақалпақ тилиндеги синонимлердің көпшилигин көбинесе аффикслик усыллар арқалы жасалғанын көрип отырмыз. Бул жерде биз синоним жасайтуғын яғшый пайда ететуғын аффикслердің хәммесин бирдей келтирмей, тек олардың ири баслыларын, өнимлилерин ғана айырым түрде атамалап көрсетип өттік. Соның менен бирге хәр қандай тилдің өзиниң тийкаргы синонимлери басқа тиллерден ауысып кирген сөзлердің есабынан жасалынған синонимлерге қарағанда өзи жағынан басым (көп) болып гезлессип отырады. Сонлықтан хәр тилдің тийкаргы синонимлери тиллик стильдің барлық тарауында улыұма қолланыла береді. Бул қарақалпақтың тийкаргы тууысқан (жақын) сөзлеринің синонимлери менен басқа тиллерден кирген сөзлер арқалы жасалынған синонимлер арасындағы сезилерлик (көзге көрнерлик) айрықшалықлары болып есапланады.

Солай етип, хәзирги заман қарақалпақ әдебиі тили лексикасындағы синонимлердің грамматикалық хәм структуралық өзгешелик-лери арқалы биз илимий көз-қараста изертлеу жумыста оның иш-ки рауажланыуы ңызамларына байланыслы грамматикалық хәм структуралық айрықшалықларға ийе екенлигин көреміз. Олар улыұма алғанда төмендегилерди өз ишине алады.

Қарақалпақ тилиндеги сөзлер түбир халында келип те синонимлик қатар дүзеді. Ал бул түбир хәм дөреленди сөзлер менен жасылған сөзлер де синонимлик қатарды құрайды. Соның менен бирге қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер арқалы да, түбир хәм қоспа сөзлер арқалы да синонимлик қатар дүзиледи. Тилдеги жуп сөзлер менен сөз дизбеклери хәм аффикслердің қосылуы арқа-

лыда синонимлік қатар құралады. Базы бір жағдайларда тилдегі префикселер менен де синонимлік қатар дүзилип келеди.

Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлердің грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлериндегі көзге түсетуғын кейінгі айрықшалықлар, тийкарынан алғанда, усылардан ибарат. Мине, бул қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлердің раўажланыуында тилдегі сөзлердің қандай әҳмийетке ийе болғанлығын көрсетеди. Соның менен бирге қарақалпақ әдебий тилиндегі синонимлердің лексико-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлерин төмендегі жағдайда баянлауға болады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ ТИЛИНДЕГІ СИНОНИМЛЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Жумыстың бул бөлиминде лексико-семантикалық, стилистикалық айырмашылықлар хәм синонимлердің қолланылыуына қарай олардың айырмашылықлары изертленеди. Соның менен қатар тилимиздегі синонимлер бир мәнисти аңлатады тек олар лексико-семантикалық, стилистикалық жақтан ғана айырады.

Қарақалпақ әдебий тили лексико-семантикалық хәм стилистикалық айрықшалықларға ийе болып отырады. Бул айрықшалықлар өз резегинде түрлише лексикалық қатламларды пайда ете алады. Қарақалпақ тилинде лексико-семантикалық хәм стилистикалық жақтан бірдей синонимлер (абсолют синонимлер) жүдә аз. Олар көпшілік жағдайда термин сөзлер болып келеди.

Лексико-семантика хәм стиль дегенлер хәзиргі заман қарақалпақ әдебий тилинің сөзлик составына тек соңғы дәуірде ғана келип кирди. Олар хәзир бир неше кеңейген мәнилерде қолланылып отырады. Мәселен, **усыл, тәсил, әдис**, деген мәнилер бир неше түрде келип отырады. Бул сөзлерди шайыр жазыушыларымыз шығармаларында жиі қолланылып отырады. Сондай-ақ, қарақалпақ тил билимине тән термин сыпатында да қолланылып отырылады. Онда олар яғный сөзлердің семантикалық-экспрессивлік айрықшалығына қарай бир-биримиз бенен пикир алысыуымыздың түрли формаларындағы жумсалыу өзгешелигі дегенди билдирип келеди. Мәселен, биз екінши биреу менен ауыз еки сөйлесип отырып, оған бир нәрсе ҳаққинда хабарлағымыз келсе, «сизге мәлим етип билдиремен» деп айта алмаймыз. Бул бир мәнини аңлататуғын сөз дизбегі менен сөзлердің тилимизде айрықша қолланылатуғын орынлары болады. Мәселен, жоқарыдағы бул сөз дизбегинен жазба түрде екінши биреуге арза еткенде ғана қолланамыз. Соның менен бирге, тилдегі сөзлер: жазба түрінде, сөйлеу тилинде хәм илимий тилде пайдаланылады. Олардың хәр қайсысы мәнилик айрықшалыққа да ийе болады. Ал, сөзлер семантикалық хәм экспрессивлік жақтан мәни айрықшалықларына, турмыстың белгилі бир тарауы менен байланысына, адамлар арасындағы тил арқалы қатнас жасаудың формаларына қарай өзиниң қолланылыу орнына хәм өзгешелигіне ийе болады. Сондықтан биз хәзиргі заман қарақалпақ әдебий тили лексико-семантикалық хәм стилистикалық

өзгешеліклерінде қарақалпақ тилинде бир сөздің бир-бири менен байланысы бир мәнис мәниллерди аңлата алатуғынлығын, сондай-ақ гөйнара сөзлердің формасы жағынан бир-биринен алыс болып та келетуғынлығын көрдик. Ал, енди базы бир лингвистикалық әдебиетларда синонимлердің лексико-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеліклерин изертлегенде хәр қыйлы көз қараста жұмыс алып барылған.¹ Соның менен бирге қарақалпақ тилинің лексикасында формасы бойынша хәр түрли, ал мәниси жағынан бирдей мәнилес сөзлер де бар. Бундай мәнилес сөзлер хәққында изертлеулерди қарақалпақ тилшилериниң мийнетлеринде де ушыратуға болады.² Сонлықтан бундай мәнилес сөзлер тилимизден көплек табылады. Буны тил билиминде синоним сөзлер деп атайды.

Сондай-ақ лексико-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеліклериниң қарай хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилиндеги синонимлер лексикалық составы жағынан төмендеги айырым-айырым группаларды өз ишине алады. Мәселен, 1) мәнилес ямаса идеографиялық синонимлер, 2) эмоционаллық-экспрессивлик синонимлер, 3) стилистикалық синонимлер.

1. Мәнилес ямаса идеографиялық синонимлер. Тилимиздеги синоним сөзлер өзиниң хәр түрли мәни оттеңкасы менен бир-биринен парқ қылып отырады. Тилдеги бундай синонимлерди лингвистикалық әдебиетларда мәнилес ямаса идеографиялық синонимлер деп аталады.³ Қарақалпақ тилиндеги синонимлер семантикалық

¹ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Рахматуллаев. Хәзирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 137—140 бетлер; Хәзирги ўзбек адабий тили (коллектив) 1, Тошкент, 1966, 138—142-бетлер; Г. Г. Мусабаев. Современный казахский язык, ч. 1, Лексика, Алма-Ата, 1969, стр. 22—24; В. Н. Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., 1961, стр. 4; З. Е. Александрова. Словарь синонимов русского языка, М., 1969, стр. 4—5; А. Н. Евгеньева. Проект словаря синонимов, М., 1964, стр. 10—12; Г. Б. Мальковский. Лексикографические пометы семантико-стилистической ранизованности в двуязычных словарях (практика и теория) сб. «Лексическая синонимия», М., 1967, стр. 129—137; В. А. Мамонов, Д. Э. Розенталь. Практическая стилистика современного русского языка, М., 1957, стр. 10; Г. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958, стр. 54; А. Хожиев. Узбек тили синонимларининг қисқача луғати, Тошкент, 1963, 12-бет.

² Б. Бердимуратов. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы, Покис, 1968, 98-бет; Р. Есемуратова. Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы, Некис, 1966 28-бет; О. Доспанов. Түслик диалектиндеги синонимлер хәққында «Өзбекстан ССР Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы», ж. 1965, № 4, 89-бет; А. Бекбергенов. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердің пайда болуы жоллары «Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы» ж. 1963, стр. 84-бет.

³ О. Ахманова. Словарь Лингвистических терминов, М., 1966, стр. 407; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Рахматуллаев. Хәзирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 137-бет; Хәзирги ўзбек адабий тили (коллектив) 1, 1966, 138-бет; Ш. С. Ханбиева. Синонимнар сүзлеге, Казан, 1962, 7-бет; З. Г. Ураксин. Башкорт теленең синонимдәр пүзлеге, ӨФӨ, 1966, 8-бет; В. Н. Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., 1961, стр. 4; З. Е. Александрова. Словарь синонимов русского языка, М., 1969, стр. 5; А. Хожиев. Узбек тили синонимларининг қисқача луғати, Тошкент, 1963, 12-бет.

мәнилерге қарай бір-биринен мәнилик, түсиник оттенкалары арқалы айрылады. Сөйтпн, белгили бир стилистикалық тараўда барлығы бирдей улыўма қолланыла бередн. Булар көбисинше тийкарғы сөзлик фондтың көлминде жийи ушырайды. Мәнилик синонимлерди өз-ара таллағандағы баслы миннет олардың арасындағы улыўма уқсаслығын ғана көрсетиў емес, ҳәр бир синоним сөздиң басқаларда жоқ, тек өзине тән жеккелик өзгешеликлеринде таллап көрсетиў болып есапланады. Ҳәр бир синоним сөздиң өзіншеллик айрықшалықлары сол сөздиң қәлиплесип орналасқан дизбеклеринде ғана анық көрине алады. Егер ондай синонимлерди қәлиплескен дизбеклеринен бөлип алып, бири менен бирин аўмастырсақ, онда олардың мәнисине кемислик келеди де, айтайын деген ой дурыс баянланбайды. Сонлықтан, аўмасқан сөздиң орны опырайылып бир нәрсе жетиспегендей болып көринип турады. Бул ҳәр бир мәнилик синоним сөздиң өзіншеллик айрықшалығының анық көринетуғынын көрсетеди. Сөйтпн ҳәр бир мәнилес синонимлерди өзлериниң орналасқан белгили, арнаўлы дизбегинде алып көрсетиўимиз тийс. Сонлықтан бул мәнилес ямаса идеографиялық синонимлер бир-биринен төмендегише айрылады.

а) Мәнилериниң кеңлиги менен яғный синоним сөзлер кең ямаса тар мәниде қолланылыўы мүмкин. Мәселен, бир синонимлик қатарға: **Жәрдемлесиў-көмеклесиў-бирлесиў-биргелесиў-болысыў-қарасыў-қолласыў**. Мысалы: Артта қалғанларына директор **жәрдемлесип** жүр (Г. Қайыпбергенов). Жолдасларым руўхымды көтерсе; басқалар материаллық жақтап **көмеклести** (Әдил Қутый). Ерлердиң көшпнлиги армияға кеткен уақытта заводларда хәм колхоз атызларында ислеп атырған ҳаяллар менен жаслар **бирлесип** келеди (П. Сейтов). Бул исте қарақалпақстан комсомол жаслары да **биргелесип**, буның тез пителиўине үлкен күш көрсетти (П. Сейтов).— Ал, бул жаслар болса, ҳәр күни ата-аналарының жұмысларына **болысып** тез питкерийди өз мойынларына алған еди (Б. Горный).— Сен баланды жибере бер, бул жерде өзине **қарасып** турамыз,— деди олар (Қ. Ирманов). Бәрнн көптен берли болдыңлар жолдас, **Жүк артыўға** шықсаң, турмай қап **қоллас** (Қ. Ирманов). Жоқарыдағы бул синонимлик қатардағы ҳәр бир синоним сөзлерге келтирилген мысалларды таллап қарағанымызда, бундағы **жәрдемлесий** сөзи кеңейтилген мәниде қолланылып турыпты. Бул сөздиң мәнисн хәмме тәрәплеме жәрдем көрсетиўди билдирип келеди. Ал **қарасыў** сөзи болса, бул тек ғана ақшалай ямаса материал түрде жәрдем көрсетиў мәнисинде қолланылады. Сондай-ақ адамның қатнасыўы менен бир затты көтериўде ямаса бир нәрсени айналдырыў мәнисинде ғана қолланыла алады.

Тамамланыў-таўсылыў-түүсилиў-питий-қурыў. Бул синонимлик қатардағы **тамамланыў** деген сөзи кеңейген мәниде келетуғын болса, ал **қурыў** сөзи болса, тек суўдың жоқ болғанын ғана билдирип тар мәниде келип отырады. Мысалы: Үлкен тоғайдың елсизлиги сезимди ҳарытып, суўсызлықтан бир қанша суўыңларымыз да **тамамланды**, ... (С. Дмитреев). ... сонша ағаш бизлер келсек **таў-**

Сылып қалыпты (Т. Қайыпбергенов).— Қутым дайы, сен өйдеме, қәде түүесилмесин (Т. Қайыпбергенов). Ат дорбаны алып, түбінде сауырыстай қалған ақырғы арпаны шөпшеп, екеуі аұызларына бөліп қуыып, ат дорбаның түбин қағып арпасы да питти (К. Султапов). ...гүзде жақынлап, жапларда суұлар қурып, дийханшылықларды жыйнау ұақты келди, ... (А. Бекимбетов).

Таңлау-сайлау-ириклеу. Бундағы таңлау сөзи кең түсиникке ифе болып, ол ириклеу сөзи бир затларды айырып алыу мәнисинде ғана келип, тар түсиникти билдирип келеди. Мысалы: Бизлер булардан тек өзлеримизге керегин ғана таңлап алдық, ... (И. Юсупов). Хорезмнен қыз алсам депсеңиз сайлап, Өлгенде табарсаң өзіне таңлап (С. Нурымбетов).— Шаң жоқ болса, дәслеп балықларды ириклеп алып, қамысты төсеп, үстине дузлаймыз (К. Султапов).

Улғайыу-кеңейиу-үлкейиу-зорайыу-қозыу-асқыналу-асалыу. Бул синонимлик қатардағы улғайыу сөзи ҳәр тәрәплеме түсиникти билдирип келип кең мәшде қолланылып, асқыналу-асалыу сөзлері тек адам денесиндеги жараның улғайып кеткенин ғана билдирип тар түсиникке ифе болып келеди. Мысалы: Павелдің сапына биринши рет оқ тишип ол күн-күшип улғайып баратыр, — деди Сержа (И. Островский). Жонбақтың пүткил дыққаты аягының, қыршылаған жери кеңейип турған жерге тошырақ салыу менен бәнт өкен (Б. Қербасев). Бул жұмыстың мастери Қурбанбай Ибрагимов қолының жарасы үлкейип кетседе жұмысын тасламады (Ж. Сейтпазаров). Узақ аұырыу кесели зорайып, оның кеселине Абы хаят булағы ем деген соң, соған сапар шегип баратыр едим («Қурбанбек»). ...бул аұсыл кеселинің қозыуына дәдриу илажлар көрилип, шоңқалар айырылып, бөлек клеткаларға қамалды... (С. Салев). Қыстың суұық аязынан қолының жарасы да асқынып кетти, ... (А. Бекимбетов). ...Гүлнар қызыма-ақ барайын, қолынан келмес не өкендеп, көзинің асалып баратырғанын билип, Гүлнардың алдына келип, Айна кемширдің айтып турған сөзи: (С. Нурымбетов).

Балалау-күшиклеу. Мине, бул синонимлик қатардағы күшиклеу сөзи балалау сөзине қарағанда тар мәшде қолланылып келеди. Себеби, күшиклеу сөзинің мәнисі тек ғана ийттиң балалауына тәп, басқа хайуанатларға ямаса жанлы мақлуқларға айтылмайды. Ал балалау болатуғын болса, бул ҳәр тәрәплеме айтылып, қолланылып жұмсала береді. Мысалы: «Усы күнлери колхоздың да жұмыслары балалап кетти, — деди баслық көпшиликке қарап («Қыз. ҚҚ.» г.). ...шанаға қосылатуғын ийтлердің ишинде ҳәр жылы күшиклеп туратуғынлары да аз емес, — деди Семен (С. Дмитриев). Мине, бул жоқарыдағы келтирилген мысаллар бир синонимлик қатарда турып, улыуа мәнилери бир түсиникти хәм мәнилик оттевалары арқалы айырылатуғынлығын көрсетеди. Бундай синонимлер гейде биринің орнына бири аұмастырылып айтылғаны

менен, көбінесе хәр қайсысының өзлериниң дизбеклесип қәлиплескен сөзлери менен ғана дизбеклесип айтылады.

б) Мәнилериңиң басқышлы раўажланыўы менен яғный ҳәрекет ямаса предметтиң белги дәрежесин көрсетип келе бериўи мүмкин. Мәселен, **ири-геўмис**, **үлкен-тайнапыр**, **урыў-сабаў**, **жағуў-жондырыў** сыяқлы синонимлик жубайларындағы **геўмис**, **тайнапыр**, **сабаў**, **жандырыў** сөзлери **ири**, **үлкен**, **урыў**, **жағуў** сөзлерине қарағанда күшди айтылғын ҳәрекет басқышлы мәниде келип турыпты. Мысалы: ол далаға шықса аттың үстинде бир **ири** денели киси сүмирейин отыр (Ж. Аймурзаев). Муртлаш киси оған қасындағы **геўмис** иршаны көрсетти (Х. Хамидов). Ажардың даўысы еситилиўден қараўитыи турған **үлкен** нәрсе қамысты жапырып, ғырра жағаға келип тағы қалшыиып турып алды (К. Султанов). Қудай тилегимди қабыл етип **тайнапыр** болып өсти (Т. Қайыпбергенов).— Приставтың жағасынан алғанларды, болыс пенен ақсақалларға қарсы қол көтергенлерди тутып **урыңлар** (Қ. Ирманов). Жыйналған журтшылықты қойдай етип **сабай** баслады олар: (Қ. Ирманов). Сәнем түтик шыраға шырып **жағып** басты (Т. Қайыпбергенов). Жумагүлдиң жалғыз зийнети отты **жандырып** ҳәммениң кеўлин тапты (Т. Қайыпбергенов).

Аўыр-зил. Бул синонимлик қатардағы **зил** сөзиниң мәниси **аўыр** сөзине қарағанда күшли екенлиги белгили. Мысалы: Мойнында **аўыр** жүк бардай сезеди (Т. Қайыпбергенов). Оның **зил** сөзин өлшестирген де жоқ (Т. Қайыпбергенов).

Дәпиниў-жекириниў. Бул синонимлик қатардағы **жекириниў** сөзиниң мәниен дәпиниў сөзине қарағанда күшли мәниде қолланылып келеди. Мысалы: Патшаның алдына жүресиз,— деп **дәпиниў**ти жаңағы адам («ҚҚ. х. е.»).— Хеш қандай, әрўақ таяқтан болған.— деди турғанлардың биеўи **жекириниў** (Т. Қайыпбергенов).

Дөниў-қубылыў. Қум менен күнниң шағылысыўы. Женип **дөниў** турғаны (С. Салиев). Миллион-миллион жулдыз жымыңлап, Мың **қубылып** қақса да кирпич. Ол алдамас жолыңнан ирkip, Адастырмай кемемди мениң (И. Юсупов). Мине, бул синонимлик қатардағы **қубылыў** сөзиниң мәниси **дөниў** сөзиниң мәнисине қарағанда күшли.

Ермеклеў-мысқыллаў. Атамураттың **ермеклеп** күлгенине Қуғаншбай аға да қосылды (Т. Қайыпбергенов). Атабекте **мысқыллаўды**ң арасында Хамидке көз қырын таслады (А. Кадрий).

Кесиў-тужырыў. Студентлер совхоздағы барлық қойлардың қулағының ушын **кесип** шығуўды ўазыйпа етип өзлериниң алдына қойды («Жас Ленинши» г.). Тасқын түбинен **тужырып** үзип алған гүлин Назийраға көрсетти (Т. Сейтжанов).

Қаңғыртыў-тентиретиў. Жумаш Турымбетти өлтирип. Улбосын менен Төрешти **қаңғыртып** жиберди (Ә. Дәўқараев). Сөйле ме урыпширкин, сен қай бетиң менен сөйлейсең, ... алған затларыңды таўып бер, болмаса **тентиретип** жиберемең,— деди Бийпат Ақсулыўға: (А. Бегимов).

Тоңуў-зирилдеў. ... тоңып отырған адамдай бет аўзын жыйы-

рын Мецлибай ақырын орнынан турып, белбеуін шешип қол жууына ыңғайласты (Ж. Аймурзаев). Екеуінің де қас-қабағы қатыңқы, суықта зирилдеп тоңып, көзлерінің нуры өшип, аяз сорған жүзі құп-қуу. (К. Султанов).

Мәсириу-қутырыу. Қала хәкими бул күнде мәсирип кетти,— деп сөзині баслады Хлестаков. (Н. В. Гоголь). Айырыуды умытып қутырып кеткен Атамурат өзінің араласқанын сезбей қалды (Т. Қайыпбергенов).

Маза-шийрин. ...ағалы-инилер сүттің мазасын билип, көбірек ағыл тұрған жерине аузыларын тутыпты (Б. Кербабаяев). Нәубәхәрде хәр егилген шопақтан, Қәлеуінше шийрин жемис табылар (Т. Сейтанов).

Нықыртыу-қазбарлау.— Досан аға хәр бир сөзине өзгешелик өткір мәни бергендей **нықыртып сөйледі** (Т. Қайыпбергенов). ...ғарының сөзин дәлкекке алып бизлер бурынғы сизлердей атлышыда сапар шегеміз бе, самолет, поездда да жатып дем алыуға болады ғой,— деп **қазбарлап** қойды (К. Султанов).

Шаншыу-түйреу. Ийтлер өз билгенинше хәрлады, найза менен **шаншып** азаплап өлтирди, ... (Н. Островский). Тап өлер жерін ұсы деп, Қос желкеңнің тусы деп», Шанышқыны мерген **түйрепти**, Жайыуға салып қурықты (И. Қурбанбаев).

Шубалыу-шийелиу. Тәжиқал жеңгей баспақтың **шубалып** қалған жұбин жаздырып, оны басқа жерге өзгертип байлады (С. Салпаев). ...нечтьң қууысындағы **шийелип** қалған сабақтың ушын табылмай Гүлсара аң-таң болып, хайран қалып отыр (Ө. Хожаниязов).

Ылақтырыу-шыңғытыу. Тас ылақтырды да ықырды, ылақтырды да тағы ықырды (А. Гайдар). ... жеңя қалтасынан рогаткасын алды да, резинкасын тартып, картопнан исленген кишкене парашотти аспанға **шыңғытып** жиберди (Н. В. Гоголь).

Ыссылау-қабызлау. Анна Андреевна жайда **ыссылап** далаға шықты, ... (Н. В. Гоголь). ... етикти аяғма шулғау шулғанып кийин едим, аяғым **қабызлап** кетти,— деди де Среке етигин жай отырып шеше баслады (Ә. Тәжимуратов). Мине, бул жоқарыдағы келтирилген мысаллардағы **мысқыллау, тужырыу, тентиреу, зирилдеу, құртыу, шийрин, қазбарлау, түйреу, шийелиу, шыңғытыу, қабызлау** сөзлерінің мәнилери төмендеги жубайлары ермеклеу, кесіу, қаңғырыу, тоңуу, мәсириу, маза, **нықыртыу, шапшыу, шубалыу, ылақтырыу, ыссылау** сөзлерінің мәнилерине қарағанда күнли болып, келип отырғаны белгилі.

Жоқарыдағы бул айтылғанлардан келип шығатуғын баслы жууымақ: синонимлик қатардағы сөзлер геиде биргелкили мәнилес ямаса идеографиялық, геиде биргелкили стильлик болып, таза түрінде хәрдайым гезлесе бермейди. Бир қатардағы синонимлер мәнилес ямаса идеографиялық болмаса стильлик болып та келип отырады. Солай етип, тилдиздеги мәнилик синонимлер хәрдайым бири-бири менен тығыз байлапыста, қарым-қатнаста хәм бирликте

болып келеди. Сонлықтан да буларды усындай етип бөлиўдин өзи жүдә шәртли мәселелердин бири болыўға тийисли.

2. **Эмоциональлық-экспрессивлик синонимлер.** Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы сөзлер эмоциональлық экспрессивлик мәни айрықшалығына ийе болып келеди. Оларда көбнесе кемситиў, киширейтиў ямаса соған усаған қандай да бир өткир мәни сезилип турады. Соның ушын да әдебий шығармаларда сөйлеў тилиниң элементлери жүдә жиий ушырасып отырады. Әдебий тилдин нормалары сөзлердин ҳәм сөз дизбеклериниң белгили бир нормаға қәлиплесип грамматикалық формада қолланылыўын талап етеди. Соннан кейин эмоциялы образлы сөйлеў ямаса сөйлеўшиниң өз ої пикиринде сөзлерди бурмалаў мәниде қолланыўдан келип шығады. Экспрессивлик-эмоциональлық сөзлер мәнилес түсиник бериўши синоним сөзлер төмендегилер арқалы айрылатуғынларын көриўге болады:

а) Тилдеги эмоциональлық-экспрессивлик синонимлерде стилистикалық мәни оғада күшли сезиледи. Эмоциональлық-экспрессивлик синонимлерге толығырақ пикир жүргизген тилшилерди ушыратыўға болады.¹ Сонлықтан әдебий шығармаларда олар оғада көп қолланылады. Бул арқалы көркем сөз шеберлери өз ойын оқыўшыға толық жеткерийўге мүмкиншилик алады. Соның ушын бундай синонимлер қарақалпақ шайырлары менен жазыўшыларының шығармаларында жүдә жиий ушырасып келеди.

Синонимлер бир-биринен эмоциональлық түриниң (окраска) бар болыўы менен ямаса жоқ болыўы менен айырылып турады. Мәселен, **бет-жүз-секил** деген синонимлик қатардың кейинги **секил** сөзи басқаларына қарағанда эмоциональ түр берип тур. Эмоциональ түрдеги синоним сөзлер унамлы (положительный) түрде де унамсыз (отрицательный) түрде де келе бериўи мүмкин. Мәселен, **түр-келбет-шырай-порым** деген сөзлер унамлы (положительный) эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрде келетуғын болса, ал **сыйқы-әпшер-ысқын-сықыл-сыйық** деген сөзлер унамсыз (отрицательный) эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрде келип турыпты.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлер өзлери ниң синонимлик қатарлары жағынан да, ҳәр бир қатардағы сөзлердин саны жағынан да жүдә бай болып келеди. Бул түсиникти билдириў ушын гейде жигирмадан аслам синоним сөзлер қолланылып келеди. Олардың гейбиреўлери бир-биринен мәнилик оттенкасы арқалы айрылса, ал гейбиреўлери стилистикалық қолланылыўы жағынан, көркемлик мәни жағынан классификацияланып бөлинеди. Солай етип, бир қатардағы синонимлер мәнилик жағынан

¹ В. И. Клюева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., 1961, стр. 5. Ш. С. Ханбикова. Синонимы в татарском языке, Авт. канд. дисс., Казань, 1962, стр. 10—12. В. Мескутов. Синонимы в современном туркменском языке. Авт. канд. дисс. Ашхабад, 1962, стр. 9—14; А. Ходжиев. Узбек тили синонимларининг қисқача луғаты, Тошкент, 1963, 12-бет.

жумсалыуы менен бирге стилистикалық жағынан да болып көзін жумсалынады. Мәселен, түр, түр-түс, түс, бет, көрік (көркі), келбет, өң, шырай, ажар, пішін (пишим), рең рой, сыйқы, дийдар, турқы, турпат, эпшер, ысқын, порым, сықыл, сыйқы деген сөзлердің барлығы да бір түсиникти билдиретугынлықтан, бір қатарға жәмлеседі. Бұлардың қар қайсысына тән өзіншелік айрықшалықтарын анық көріу үшін, бұл сөзлерді де айырым-айырым контексттерде алып көрейік. Мысаллар: Усы мәхәлде Атабектің түрине бағанағдай өзгеріс кирди («Әмиүдәрья» ж. (Дайысының түр-түсини жаман көріп, қыз апасының қасынан қайтып қозғалмады (Т. Қайыпбергенев). Қамақта жатырған үнсиз сазарып, Қаның қашқан екен түсини бозарып (Қ. Ирманов). Атамурат арзы айтқан баланың бетине қарап тура алмай бир қызарып, бир бозарды (Т. Қайыпбергенев). Жолдың еки қапталына ағашлар егилип, олар колхоз ауылына көрік берип тур («Сов. ҚҚ» г.). Сениң көзиң — Даланың көркі, Даланың жаны ол (И. Юсупов). Мүддетин айтайын десе және тартынып Турымбеттің келбетине қарады (Т. Қайыпбергенев). Дурысында да Фазылдың өңи өзгерип, жүзи қарауытқан еди (Қ. Ирманов). Барса отаудың ишинде бир қыздың шырайы қашып отыр екен, оның менен аманласып болды да қапталында отыра кетти («ҚҚ. х. е.»). Ғубар кетип енсін аажар, Гүлдей болып жапырақлап (Қ. Ирманов). Досан аға,— деди Атамурат исенимли пишин билдирип,— бизиң мектептиң оқышылары бул үндеуге жанташи менен жуаап береді (Т. Қайыпбергенев). Мен оған жалт қарасам оның қағаздай жүзинен қандай да бир парасатлылық пишим сезилер еди (И. Қурбанбаев). ...гейбир органикалық аз ушыушы суйықлықлар, материалға ылайықлы рең бериуши бояулар хәм тағы басқа затлар қосылады (Л. А. Цветков). Дийуан иркилинкиреп барып, ... тили тутлығыңқырап, ... Ж. Жумагүл бир белдар дегени мәттал екен, ҳаял селк етип, ройы бирден өзгерип бастан биреу қойып жибергендей естен тапқан сыяқлы жығыла жазлап,... (С. Арысланов). ...оның сыйығына қарасаң тәп-тәуір бир жигит, ал колхозға ислеп жүрген қылығына қара; ойлағаны қаслық («ҚҚ. КСМ. атл.»). Еркін жүрип, узақ дәуран сүрмеди, Ҳаялының дийдарыны көрмеди (Қ. Ирманов). Айсулұдың сыртқы турқы келискен келиншик екен («Әмиүдарья»). Кемпир баланың турпатына қарап ҳайран қалғандай түр билдирди («ҚҚ. х. е.»). Бир қулағы болмаған соң бийшараның кисиге көрингендей эпшери де қалмады (Т. Қайыпбергенев). Қала ҳәкиминиң ысқыны судьяға бир түрли көрингендей болды, ... (Н. В. Гоголь). Атамурат тууылған колхозының әжайып көринисине узақтан сер салып ишинен қуғанға менен порымы еле өзгере қойған жоқ (Т. Қайыпбергенев). ...Гүлнигар сулуу мүшели ашығының сықылын көрип, урыстан жаралы болып қайтқанын билди, айтып турған сөзи: (С. Нурымбетов). Өйткени үшеуиниң де бет-ауызы, тур-түси, орпаң жердин тошырағындай шаңғытып қууарған еди, көзлериниң қабағы қатып сыйқы өзгерген. (Ж. Аймурзаев). Бундағы синоним сөзлер жигирмага жақын болып, олардың барлық мәнилери мәнилес болған-

лықтан, бір синонимлік қатарға ұйымласады да белгилі бір түсінікті билдіріуі үшін қолланылады. Бірақ та бұлардың мәнілері бір (абсолютті) емес екенлігі жоқарыдағы келтірілген мысалдардан сезіуге болады. Соның менен бірге бұл сөзлердің көркемлігі мәнінен де хәр түрлі болып келген. Айтайық: **түр, түр-түс, келбет, рөй, порым** сөзлері біргелік жағымлы яғнай унамлы мәніні билдіреді. Сонлықтан шайыр-жазыушылар өзлерінің шығармаларында бұл сөзді жақсы көрген яғнай сәйкес келіулеріне ғана арнап қолланады. Олар жағымлы яғнай унамлы геройының сүйікті образын усы сөзлер менен сүүретлейді. Ал, **сыйық, әпшер, ысқын, сықыл, сыйқы** сыяқлы сөзлер біргелік жағымсыз яғнай унамсыз мәніні билдіреді. Сонлықтан бундай сөзлерді шайыр-жазыушылар Уатанның, халықтың қас душпанларының жауызлық образын сүүретлеуі үшін, олардың жек көриніслі қылықтарын ашқаралау үшін анализлеп (таллап) таңлап алынып пайдаланылады. Сөйлеу тилинде хәр ким өзінің унатпаған жауыз адамларына ғана қолланады. Аты аталынып кеткен қатардағы синонимлердің айырымлары бірде жағымлы яғнай унамлы бірде жағымсыз яғнай унамсыз мәніде жумсалады. Мәселен, **пишин, пишим, көрик, көрки** хәм тағы басқалар. Минен, бұл сөзлерді де хәркім хәр түрлі мақсетіне, тилегіне, кеуіліне хәм турмыс жағдайының көз қарасына қарап қолланады.

Ал, жоқарыдағы аты аталғанлардың хәммесі де бір қатарға ұйымласқаны менен, олардың мәнілік, көркемлік мәнілерінде азлап айрықшалықтардың бар екенлігін көріуге болады. Булар стиль жағынан да бір түрлі емес. Мәселен, **бет, келбет, шырай, ажар, өң, әпшер** хәм тағы басқа синонимлер, көпшілік уақытта адамларға байланыслы қолланылады. Демек, **түр, түр-түс, түс, рел, турқы, турпат** сыяқлы сөзлер хайуанатларға байланыслы қолланылып келеді. Мына **қыздың бети жақсы** екен деген гәптегі **бети** сөзінің орнына **турпаты** сөзін қолланыуға болмайды. Сол сыяқлы **турпаты жақсы** ат екен деген гәптегі **турпаты** сөзінің орнына **бети** сөзін қолланыуға болмайды. Оның себебі хәр бір сөздің мәнілері уқсас болған менен олардың қолланыу стили басқа болыуында. Сөзлерді бундай етип аумастырып қолланыу халық практикасында бұрыннан хәм соң да болмағанлықтан, қарақалпақ тилинің сөйлеу заңдылығына жат болып көрінетуғынлығы белгилі. Соның менен бірге адамзатқа байланыслы қолланылатуғын синонимлердің өзлери қалай болса, солай анализленбей бирінің орнына екіншісі жумсала бермейді. Мәселен, **сопақ бет** дегендегі **бет** сөзінің орнына сол қатардағы синонимлердің хеш қайсысын аумастырып қолланыуға болмайды. Сондай-ақ **келбети келмегеннен кеңес сорама, әпшери қашып кетипти, бет-бетке түссе, мийрим шәпәт жүзге түседі, бет ажары келискен киісі дегенлердегі келбет, әпшер, бет, жүз, ажар** сөзлерін өз-ара бир-бири менен аумастырыуға болмайды. Бундағы айрықшалық ол сөзлердің хәр қайсысының сәл ғана мәнілік айрықшалықтарының болыуы менен байланыслы болады.

Сонлықтан, адамзатқа байланысly қолланылатуғын ҳәр түрли жәркемлик мәнис бар сөзлердиң бир-бири менен аўмастырсақ, онда олардың мәнилериңиң өзгеретуғынлығын билиўимизге болады. Мәселен, **оның келбети қандай адамды өзине тартады** дегендеги келбет сөзиниң орнына **ысқын** сөзин аўмастырып қарасақ: **оның ысқыны қандай адамды өзине тартады** деп қоллансақ, онда керисинше ызалы күлки (ирония) мәнисинде қолланыў болып табылады. Себеби, келбет сөзи ҳәр ўақыт жағымлы мәнини билдиреди де **ысқын** сөзи ҳәр қашан жағымсыз мәнини билдирип келеди. Сонлықтан да бул сөзлердиң ҳәр қайсысы өз орынларында қолланыўды керек етип келеди. Сөзлердиң ҳәр қайсысы ҳәр қашанда өзіншелик айрықшалығын өзгертпей жумсаўды талап етеди. Буның өзи бул тилдеги барлық сөзлерге тән ортақ заңлылық болып есапланады.

Солай етип, жоқарыдағы аты аталынып өткен синонимлердиң хәммеси бирдей бир қатарда қолланыла бермейди. Булардың ишинде базыбиреўлериниң орналасып қәлиплескен өзіншелик жанрлық тараўлары бар. Мәселен, **түр-түс, бет хәм басқа синонимлер** улыўма сөзлер ретинде барлық жанрларда қолланылады. Сол сияқлы **рең, рой, көрки, пишим, сыйық, сыйқы** деген сөзлери айырым районлардағы жергиликли халықлардың сөйлеў тилинде ғана ушырасады.

Тилимиздеги айырым эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатар унамлы түрде ушырасып отырады. Мәселен, **жигерлениў-ғайратланыў-жеделлениў, дийдар-жүз, күшли-қарыўлы-мықлы; қайқы-сәтең-паң, мазалы-дәмли-татли-мап-мазалы, перийзаг-арыў, пардозланыў-салланыў-доланыў-безениў-жасаныў** ҳ. т. б. Мысаллар: Наўайыны оқысаң қаўайы боласаң деди гої молламыз **Генжебай жигерленип** (Ә. Шамуратов). Ерлик етип, байрақланып, Ис жүзинде **ғайратланып**, Жердиң байлық көнин алып, Табысларды қырмап етим (С. Нурымбстов). **Жеделленип** жигит минди қарыўға, Қыстан әзийз жапға қылды қысыўмет (Н. Юсупов). Еркин жүрип, узақ дәўран сүрмеді, Хаялының **дийдарыны** көрмеді (Қ. Ирманов). Мен қайтайын кейниме, Жасырайып **жүзини**, Досмәмбеттей баланы, Ғарға шоқыр көзини («Алламық») — Ол ири хәм күшли адам (Н. Островский). ... аз ғана тамақ берип күтсеңиз, ержете келе **қарыўлы** болып шыға кетсе, жумсап рәтин көрерсиз аға, — деди Дәўленге Атажан (А. Бегимов). Олардың орта бойлыдан келген, **мықлы** денели болып өсип киятырған барлық жотасынан сол ўақыттың хәўири сыртқа теўип тұрыўшы келбети хәм оның ақыл зийреклиги менен алғыр саўатлы Жәмийдиң қыялында көп үмитлер туратуғын еди (Х. Хамидов). — Дүнья жүдә қызық, мен ол жигиттиң **қайқы** екенине дәслеп түсиппей қалдым (Әдил Қутый). Мен-мен деген **сәтең** жигитлер мазақайының қулағын түсирмей жүре алмады (А. Әлиев). Соннан саўдагер қатын Панталееваның баласы бир **паң** жигит еди, оған бет бурмады (Н. В. Гоголь). Бул оған бұрыннан таныс болған **мазалы** тағам замаррық еди (С. Айний). ... қызым писирген аўқа-

тың дәмлі болыпты, бир тойып алайын,— деп кемпир өлгенін билмей аўқаттың хәммесин ишип болыпты («ҚҚ. х. е.»). **Татлы ылай сууы күнге шағылысып, қайнайтуғын құрдымнан шыққандай қайнар** (Ж. Аймурзаев). ...Тойып қалдық иштеймиз ашылып, **Мап-мазалы гөши менен майына** (Ж. Аймурзаев). **Ҳақыйқатында да, ол қыз перийзат, узын бойлы жиңишке белли еди, оның қылдай кийиктиң көзиндей болған қап-қара көзи адамның жүрегін жандырады** (М. Ю. Лермонтов). **Көзгенемнен о бир-бир ушқан, Мен қәйтемен енди, арыўым?** (Ж. Сейтназаров). **Қыз бенен жигитлер пардозланып, еки қатардан, бир-бирине қарама-қарсы дизилісип, шаппат қағып турып қосық айтады** (М. Ю. Лермонтов). **Гүлесел кийимлерин кийип салланып Шарафтың аўылына барыў ушын жолға шықты** (Ж. Аймурзаев). **Көз қумарым тартып доланған, Қармаладым иопеклеринде** (М. Сейтниязов). **Базыбир еркеклер хаяллары менен бирге безенип, сейилге шыққанды жақсы көреді, ...** (Әдил Қутый). **Ондай хаяллар жасаныўды жақсы көретуғын еди** (М. Ю. Лермонтов). Бул жоқарыдағы келтирилген мысаллардың хәммеси де эмоциональлық экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатарлардың унамлы түрлеринен келип турыпты.

Ал тилдеги эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатарлар унамсыз түрде ушырасып та келеді. Мәселен, **жөги-жәдигөй-жуўұха-жүзегөй-жүзеки, күйгелек-шыдамсыз, қақшеке-қуўшеке, ләмсер-сылбыр-сүмир, ләң-майып, майып-ақсақшойнақ, мазасыз-дәмсиз-бийдәм** ғ. т. б. Мысаллар: ...**Жапбақлардың көзлеринен жас қуйылып кетипти, булар барып турған жөги еди** (Б. Қербабаяев). **Мен дейди жүзегөй менен, ойынды көтермеймен дейди, туўра арыз берип тюрмеге ийтерип жиберемен,— деди Осип** (Н. В. Гоголь). **Ол жуўұхалық етип, көпке еситтириңкиреп сөйлеп, былай деди; (К. Ирманов). ... жәдигөй молла-неғылар екен, жиберип алыңыз, сол қолын беккем қылып байлаң,— деди (А. Беги-мов).— Сизге жолға хеш нәрсе керек емес пе, сиз ақшаға зәрүрмен дединиз бе, жаңылмасам — деди қала хәкими жүзеки ғана: (Н. В. Гоголь). Солай болса да берилген тапсырманы өзи орындамай ынжықлық еткенине Атамурат күйгелеги шығып, бир жерде турып тақаты болмады (Т. Қайыбергенов). Мүбәрек жүдә шыдамсыз еди, ол сыпадан бирден секирип түсип, үйге кирип кетти (Ө. Хожаниязов). Меңлибай Ешпиязов арықлықтан нағыз қақшекеси шығып, көзиниң ети өсинти,— деди ол жолдасына («ҚҚ. әд. х. иск.» ж.). Бул қолынан ис келмейтуғын нағыз қуўшеке адамлардың жумысы (Ж. Аймурзаев). Азаннан бери ислеген жумысының болғаны ма, ләмсерин шығып жүресен де қоясаң,— деп Хожанға Қунназар бай кейиди (С. Мажитов). Баланың **сылбыр** екени соншелли, бул жумысты да келестире алмай жүр: («ҚҚ. х. лег. х. анекд.»). Меңлибай атынан жығылып, қолы шығып, аттың үстінде сүмири шығып зордан турыпты (Ж. Аймурзаев. Жумысқа жарамсыз болып Айманның аяқ-қолы көп жылдан бери ләң («Қыз. муғ.» ж.). Әреби ат арыса, жалы болмаса, Арқасы жаўырдаң бойы ләң болар (Әжинияз). Аттан түсип ишкери**

кирсек бир кемпир уршық ийирип отыр екен, ол көп жылдан бері бір аяғынан майып болып қалған екен («ҚҚ. КСМ. атл.». ...бері бір оның шығармасы майда, жалған, жасамалы, майып жансыз болып шығады хәм ол шығарма хешкимди исендире алмайды (К. Құдайбергенов). Ол ат ақсақ болса да, дийдилеген жерге уақытында жеткерди (Стефан Зорьян)... шопан бул ешкинің аяғының тәуирақ шойнақлағанынан қәуипсинип, бүгін өристен қалдырып кетти (Т. Нәжимов)... Жетим аш болғанлықтан мазасыз болса да, отқа көмип писиретуғын хәм иштейленип жейтуғын еди (С. Айний). ...писирілген аұқаттың дәмсиз болыуына қарамастан порқан заңқ қойып ишип алды (С. Дмитриев). ...сууды көп жиберсек қауын бийдәм болады,— деп сөзин Ешман баласына қарата айтты (Т. Нәжимов). Жоқарыдағы бул келтирилген мысаллардың барлығы да эмоциональлық экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатардан болған унамсыз түріндеги синонимлер.

Сондай ақ эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатарлар унамлы хәм унамсыз түрінде де синонимлер ушырасады. Мәселен, **ири-геүмис (гәүмис)-ләўзе-әйдик**. Бул синонимлик қатарда **ири** деген сөз унамлы болып келеди де, ал қалғанлары унамсыз болып келеди. Мысаллар: ...бизлер пахта мәселеси хәққында сөйлесип атырғанымызда **ири** денеліден келген механизатор қыз келип кирди (Ж. Сейтназаров). **Геүмисин** шыға бермей, мына еки бирдей баланы жат үйир етпе (С. Салиев). Муртлаш киси оған қасындағы үлкен **гәүмис** аршаны көрсетти (Х. Хамидов). Қамыслықта қашып жүрген Қадир қашқынды адамлар **ләўзе** деп те атайтуғын болды,... (К. Султанов). **Әйдик** бир фашистти айқасып жығып, қасқырдай шалдым (Ж. Аймурзаев).

Иштей-мейил-құлқын-нәпси. Бунда **иштей-мейил** деген сөзлер унамлы болып келген, ал **құлқын-нәпси** деген сөзлер унамсыз болып есапланады. Мысаллар: Қыз биротала сауалмаған болса да, тыныш жатып, зор **иштей** менен аұқат жеп, есте-ақырын жүріп, хәтте ойынды да күсейтуғын болыпты (С. Айний)... Меңлибайдың да **мейили** ашылды, асықпай аұқатты жеп хәзиллести (Ж. Аймурзаев). ...бай жетимге **құлқынына** керек болса, жеу керек,— деп жекириниуи менен сыртқа шығып кетти (С. Айний). ...сен ондай деме ең алды менен сен **нәпсинди** тый, онша аңғытқа шауа бермей,— деди кемпир («ҚҚ. х. е.»). Мине, бул жоқарыдағы келтирилген мысаллар эмоциональлық-экспрессивлик образлы түрдеги синонимлик қатардағы унамлы хәм унамсыз түріндеги синонимлер болып есапланады.

Тилимиздеги эмоциональлық-экспрессивлик образлы, түрлерге ийе болған синонимлерди анализлеуде хәр түрли сезим, кейип хәм субъектив характерлер үлкен әхмийетке ийе болып келеди.

б) Тилдеги какофемизмлер (**како-дурно**, **Ре he—mi**—говору), керисинше, сөйлеу тилинің лексикасында вульгаризмлер менен мәдениетсыз сөзлер де қолланылып отырады. Булар әдепсиз түсиниклерди хеш қандай жумсартыусыз-ақ тууырдан-тууы әдепсиз етип береді. Бундай сөзлерде кемситиушилик, жек көриушилик

хәм турнаһы мәни болады. Олар әдәбий тилге түп-тамырынан қарсы келәди хәм сөйләу тилиндеги үлкән болмаған лексикалық қатламды қурайды. Сонлықтаи, хәзир халықтың сөйләу тилинде буларды вульгаризм сөзләр деүге дә болады. Мәселән, **муққабыу** (өлиу), **заңқ қойыу**, (хәммесин қалдырмай ишиу), **шығыныу** (адаһып кетиу) хәм тағы басқалар. Мысаллар: Отлаи атырған ат бирден **муққабыуы** кемпирди хайран қалдырды («ҚК. х. с.»). Бала алдына әкәлип қойылған аўқатты **заңқ қойып**, далаға шығып кетти («ҚК, х. лег. х. анекд.»). Дауыл хәкиминде болып қара қара тер, Сайғақ түн ишинде кетип **шығынып** (И. Юсупов).

в) Тилдеги табыу сөзлери какофемизмләр менән вульгаризмләр сөйләушиниң өз-өзинән оң ямаса терис көз қараста болыуы менән дә айырылып отырады. Табыу синонимлери бул жәмийетте қандай дә болмасын белгили бир себепләрге байланыслы анау ямаса мынау сөздәи айтыуды қадаған етиу. Табыу полинезәи тилиниң (та «белгиләу», ри —«пүткилләй» дегән еки сөзинән келип шыққан. Ол бизиң тилимизге термин ретиндә кирип отыр. Адамлар өзлериниң дүньяны таныу дәрежесиниң елә төмән уақытларында гейпара затларды қубылысларды дурыс түсинбей хәттеки оларды атын атаудан дә қорқып келгән, сол затлар менән қубылысларды тиккеләй атауға тыйым салған. Бул жағдайды ески үрп-әдетләрден толық көриуге болады. Сөйтип табыу сөзлеринен: **балта (шапқы)**, **соқыр (көзли болыу)**, **көк жөтел (аты жақсы)** хәм усы сыяқлылар. Бундай сөзләр хәзир халықтың мәдениң дәрежесиниң өсиуи нәтиҗесиндә сөйләу тилинде ушырасатуғыи какофемизмләр хәм вульгаризмләр менән табыу сөзлериниң өриси таралып, хәттеки турмыстан дерлик шығып баратыр.

г) Қарақалпақ әдәбий тили лексикасындағы сөзләр эвфемизмлик мәни айрықшалығына ийе болып та келә береді. Тилдеги эвфемизмләр көпшилик уақытлар дә қандай дә болмасын бир затты ямаса қубылысты, соның менән бирге хәрәкетти туурадан-туура айтпастан, оны сыпайылық пенән ямаса жумсартып, екинши бир сөзләр арқалы билдирип келетуғыи жағдайларды ушыратыуға болады. Эвфемизм дегенимиз заттың ямаса қубылыстың, сондай-ақ хәрәкеттиң туурыдан-тууры аталмастан жумсартылып, екинши сөз ямаса сөзләр менән айтылуына айтылады. Эвфемизм гректиң (еи—хорошо, hemeo — говорю, «сыпайы сөйләймен») дегән сөзинән келип шыққан. Бизиңше мәниси ой пикирди нәзик әдепли билдириу дегәннен ибарат. Сөйләуши тыңлаушының кеўлине тиймей сыпайы сөйләу, турнаһы сөйләудән қашыу дегән сөз.

Эвфемизациялық усыл қарақалпақ тилинде сөздиң сыпайы мәнисин, жумсартылған варианттың излестириудә белгили орын ийеләйди. Сондай-ақ тилдә анау ямаса мынау сөздәи эвфемизмләр менән аўмастыриу жолы менән дә синонимләр жасала береді. Мәселән, **өтирик айтна** дегенди **сыпайылап қоснай айт**, **қосымтасыз айт**; **семиз** дегенди **толық**; **өлди** дегенди **қайтыс болды**, **жан тапсырды**, **тамам болды**, **қурбан болды** дегәнә айта беремиз хәм т. б. Мысаллар: Буннан кейин Вернер қыдырмың жүргендеги көргән билген-

лериңниң хәммесин хәш нәрсе қоспай айт,—деди (О. Бекбаулов). Әлбетте, жай парахат қосымтасыз айт,— деп хәмме Бектурсын ағиға қарады (А. Бегимов). ...ишимизде басқаларға қарағанда Нуратдин деген жигит толық еди (И Юсупов)... Бегжап бойында бір қанша жигитлер қайтыс болды (А. Бегимов). Уатандарлық урыста бизиң жауынгерлеримиз уатан ушын жан тағсырды («Сов. ҚК»г.) ...булда бир оқтан тамам болды (А. Бекимбетов). ...бизиң жас комсомолларымыз да усы Уатан урысында қурбан болды (П. Сейтов). Бундағы эвфемизмлер сөз көркемлігин дәретийүде үлкен әһмийетке ийе. Сонлықтан да әдебий шығармаларда эвфемизмлер жиий ушырасып отырады. Тилимизде ол сөздиң сыпайы синонимлик сыңары сыпатында да жиий қолланылып келе береді.

3. **Стилистикалық синонимлер.** Тилдеги синонимлер стилистикалық жақтан бийтәреп (нейтральными) ямаса анық бир характерли стильге тийисли болыуы мүмкин. Мәселен, **ақылсыз-мауьбас-самсамау** деген синонимлик қатардағы ең соңғы сөзи яғный **самсамау** тек ғана сөйлеу тили ушын характерли болып есапланады. Сондай-ақ, **жарыс-байрақ** сөзлери барлық жанрларда кең мәнисте қолланылады. Ал, **бәйги** сөзи **жарыс-байрақ** сөзлерине қарағанда, ол тек поэзияға тән яғный қосықларда көбирек ушырасып келеді. Мысалы: **Бәйгиге** қоспай қаназат, Туллардың қәдрини билмес (А. Дабылов). Тилдеги лексико-семантикалық хәм стилистикалық синонимлер ҳаққында хәм олардың стильлик қоллануы айрықшалықларына бир қанша илимпазлар өзлериниң мийнетлеринде кеңнен тоқтап өткен.¹

Хәзирги заман қарақалпақ тилиндеги сөзлердиң ишинде белгили бир сөздиң басқаларына қарағанда стильлик жақтан бийтәреплигине, экспрессивлик-эмоциональлық оттенкалары менен жасанбағанылығына итибар бериуимиз керек. Мәселен, **үлкен-нәхән-гидиман-тайнапыр** деген синонимлик қатарды алайық. Бундай стильлик жақтан бийтәреп, экспрессивлик-эмоциональлық мәни оттенкалар менен жасанбаған сөз — **үлкен**. Ал, басқалары бундай қәсийетке ийе емес, усы сөзди орайға ала отырып, **нәхән-гидиман-тайнапыр** деген синонимлердиң қосымша мәни оттенкаларын түсинуіге болады.

¹ В. Н. Ключева. Краткий словарь синонимов русского языка, М., 1961, стр. 4; З. Е. Александрова. Словарь синонимов русского языка, М., 1969, стр. 5; К. Аханов.— Тіл біліміне кіріспе, Алма-Ата, 1962, 60-бет; Г. Е. Мальковский, Лексикографические пометы семантико-стилистической равнозначности в двуязычных словарях (практика и теория), сб. лексическая синонимия, М., 1967, стр. 129—137; Г. Г. Мусабаев. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1959, стр. 22—24; Ө. Болғанбаев. Қазақ тилиндегі зат есімдік синонимдер, Алматы, 1957, 44—45-бетлер; У. Турсунов. Ж. Мухтаров, Ш. Рахматуллаев, Хәзирги үзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 138—139-бетлер; С. Исамухамедова. Синонимы в современном узбекском литературном языке, Авт. канд. дисс. Ташкент, 1963, стр. 9—10; Ш. С. Ханбикова. Синонимнар сүзлеге, Казан, 1962, 7-бет; З. Ғ. Ураксин. Башкорт теленең синонимдер үзлеге, ӘФӨ, 1966, 5-бет; А. Хожиев. Узбек тили синонимлариниң қисқача луғати, Тошкент, 1963, 12—13-бетлер.

Қарақалпақ тилинде стиль мәселесі айтарлықтай ізертленбеген дәм стильлік айрықшалықтарды көрсететұғын илимий характердегі мийнеттер жоқ дерлік. Бул нәрсе тилимиздегі жеке стильлердің бир-биринен ажыратып, қарақалпақ тили лексикасын стильлік жақтан дәл анализлеу мәселесин әдеуір қыйынластырады. Сондай да тууысқан халықлар тилиндегі стилистика бойынша илимий пелерге сүйене отырып, қазирги заман қарақалпақ тилинің стилистикасына кеуил бөлиуді мақсет етип отырмыз. Соның ушын да атақлы тил илимпазлары стиль қаққында бақалы пикирлерди байылаған. Мәселен, академик В. В. Виноградов тил стилин анау я мынау жөмийетлик турмыс сферасына, белгили бир социаллық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан бекитилген, экспрессивлік жақтан шекленген, мақсетли түрде шөлкемлескен тил құралларының системасы сыпатында қарайды.¹ Сондай-ақ профессор А. Н. Гвоздев: «...в языковой системе общенародного языка вырабатываются ответвления, имеющие при общности подавляющего большинства языковых средств, известные языковые различия, обладающие некоторыми специфическими средствами, присущими только им или употребляемые по преимуществу только в них. Такие ответвления и носят название стилей речи»,²— дейди.

Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы стильге сыпатлама беріуде, усы көз қарасқа тийкарланыуымыз керек. Қазирги қарақалпақ тил билми тарауында терек ізертлеуді хәм ол туұралы илимий пикирлер жүргизиуді талап ететұғын проблемалар мәселелер аз емес. Мине, усындай актуаль мәселелердің бири синонимдер болып есапланады.

Синонимдер стилистикалық жағынан көп ғана ишкн заңдылықларға ийе. Тилимиздегі синоним сөзлердің хәрекет активлиги шексиз кең. Сонылықтан да олар сөйлеу практикасында шаққан, шебер, ешиллик менен қолланылып улыұма халықтың сөйлеу тилинде де, жазба тилинде де мудама хәрекетке түсип, үзликсиз рауажланып байып отырады. Соның менен қатар булардың хәр қайсысы өз ишинде хәр түрлі тарауға бөлинеди. Улыұма халықтың бир тутасы тилдің өз ишиндегі усындай өзгешеликleri менен байланыслы тилдеги синоним сөзлер де есапсыз (жүдә көп) лексикалық серияларға бөлинип, бир-биринен қолланылуы жағынан айрықшаланады. Өйткени, хәр бир синоним сөз белгили бир мазмунға ийе болып келип, белгили бир ойды туппа-туұры нақ жеткизиу ушын ғана қолланылып қоймайды. Соның менен қатар бирге хәр кимнің өзиншелик тилек әрманын көз қарасын билдириу ушын да жумсалады. Мине, усыдан стилистикалық айрықшалықлары келип шығады. Буған

¹ В. В. Виноградов. О задачах истории русского литературного языка преимущественно XVII—XIX вв. «Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы», вып. 3, М., 1946, стр. 225.

² А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка. Издание второе, М., 1958, стр. 19.

қарағанымызда тилимиздегі азлы көпші синонимлердің билдиретуғын мәнілері хәр қыйлы болып келе береді.

Синонимлик қатардағы базыбір сөзлерді хәзіргі заман әдебий тилимиздің көз қарасы менен алып қарағанымызда, олар пассивлесип гөнерип қалыуы да мүмкін. Мәселен, арақ-шарап, аұқат-тамақ-ас-тағам, биригіу-бирлесіу-жәмлесіу-коллективлесіу-жәбилесіу, дийуана-дәрүйиш-қайыршы-қәлендер, жесир-тул, зыяпат-мейлис-гештек, иргежейли-мартыу, кәмбағал-гедей-жарлы-қаллаш, қол-дәс-әл, жүз-сийне, дизгин-жылау-телбе, дүкән-уста-хана, қазыушы-белдар, қозғау-тәшүйиш, печат-мөр, қызғаншақ-күншил-бақыл, муң-қайғы-матам, өсимлик-шөп-от-гия, паспанда-нас, сүйиу-өбиу, сүүрет-үрей, склад-гәлlexана-дәнхана-телек, сүт-хор-сықмар-бахыл-сарац, тери-көп, телетип-былғары, тил-зибан, сөз-үгит-уаз, ақырет-жәбир-зәхмет, хәмир-буйрық-приказ, пәрман-жарлық, ылақ-көкмар деген синонимлик қатардағы шарап, тағам, жәбилесіу, дәрүйиш, тул, мейлис, гештек, мартыу, қаллаш; дәс-әл; сийне; телбе; дүкән; белдар; тәшүйиш, мөр, бақыл, матам, гия, нас, өбиу, үрей, телек, бақыл, сарац, көп, былғары, зибан, уаз, мәккар, зәхмет, жарлық, пәрман, көкмар сөзлері тилимизде пассивлесип гөнерген сөзлер болып есапланады. Мысаллар: Арақ келтирди, хәм-месиниң ортасын ишимлик асқа толтырды («Ер Зийуар»). Шарап ишип сол жайда, сайран етти перийзат («Ер Зийуар»). Өзиң жесир хаялсан, артық мийнетти сатып алып, оны кийиндиргенше қара басыңның ғамын ойла (Т. Қайыпбергенов). Тул қатын, жетим ул, Қай жерде паналар? (Қ. Ирманов).— Мен қайтайын кейниме, Жасырайын жүзини, Досмамбеттей баланы, Ғарға шоқыр көзини («Алпамыс»). ...жигит қыздың сийнесин бир көриуе ынтығып жүрди (А. Бегимов). Опа саудегер гилтти де екеу етип соқтырыу үшін устаханаға барып, тез ислеп беріуді буйырды («ҚҚ. х. е.»). Патша бир күни темирши устаның дүкәнына барып, көп нәрселерди соғыуға буйрық берипти («ҚҚ. х. е.»). Қазыушы тезден ырашқа шығып мураптың алдында көк қаусырып мүсәшири шығып турды (А. Бекимбетов). ...бригадирлер қазыуға белдар жыйнауға киристи, ... («ҚҚ. КСМ. атл.»). Мени усы үстем класстың үстинен қосық жазыуға қозғады (А. Дабылов). Қыялларым гезип тынымсыз, Тәшүйиш салар мөнзилім жаққа (Ө. Хожанов). Хлестаков қолындағы қағазларға печат басып бекем жерге қояды. (Н. В. Гоголь). Соннан соң бир бет ақ қағаз алып, мүйешине штамп басты бир неше қатар сөз жазғаннан кейин мөр де басты (С. Айний).— Хәй, бәдбақ, паспанда,— деди Пристав оған алара қарап,— үстимди май еттиң ғой (Қ. Ирманов).— Хау, жеңге ошақ басыңды бир жыйнастырыңқырап отырсаң болмай ма? бунша нас бола берип, қартайып белиң бүгилип отырған жоқ, деди де бригадир шығып кетти («ҚҚ. КСМ. атл.»). Сүйиу адамға күш қууат хәм шадлық бағышлайды (Әдил Қутый). Судья Добчинскийдің хаялын көргенде шыдап тура алмайтуғын еди, ол Добчинскийдің көзин алып өбип те алыуды ойлайтуғын еди (Н. В. Гоголь). Түн ишинде қорққанға қос көринеди деген, Қәдирге қара көринсе, оның көзине адам сүүрети

болып көрине берди (Қ. Султанов).— **Үрейиң бе, өзиң бе?** Тынып тұрған көзім бе, Я уйқыда түсімбе екен, Шолпанайжан қайдан келдің («Бозуғлан»). Қан тамырлары белеуленіп, **терисин** тесип шығып кетіуге аз қалған (Қ. Ирманов). Түйенің қам **көнінен** хәр қайысының аяғына шарық тигіуі тапсырыпты (Б. Қербабаетов). ... басында сәллеси аяғында телетин егини бар бір шолақ байталға мінген ғарры алдымыздан шықты,— деп қууанысты Жапбақлар: (Б. Қербабаетов)... үстінде гимнастерка, белінде енли **былғары** қайыс, көкірегінде «Қызыл байрақ» ордени ақ куба сулыушық келбетіне қуйылып, жарасып тур (Қ. Султанов). «Адам тилден мал шақынан байланар», Барлап сөйле, сөйлеу керекли болса (Қ. Ирманов). **Тилимнен** берейин нур зибан, Сен өлтирсең кетер бизлерде арман («Алпамыс»). Хийлекер кері төрепке қарай шегине беріп, уаз сөйледи (Я. И. Перельман).— Сәлимжан далада хызмет етип жүрс берсин, сөзди Сәлимжанның ҳаялының мәккарлығынан еситиң («ҚҚ. х. е.»).

Синонимлик қатараларадағы гей бир сөзлер термин ретінде қолданылып келсе, ал гей бир жағдайларда олай қолланылмайды. Мәселен, **күн-қуяш** деген синонимлердің тек ғана **күн** сөзи термин болып ғана қолланылыуы мүмкин. Мысалы: — Хә, саған қарай берин сен **күн**, мен айғабағарман ба?! (Т. Қайыпбергенов). Қақыралардың **қуяш** бетіне күннің ҳәлсиз ғана сәулеси түскен (Н. Дәуқараев).

Сондай-ақ bazıбир синонимлер бир-биринен өзіннің функциональлық көлеминің кеңлиги бойынша айырылады. Мәселен, **ермек-дәллек-малақ-мысқыл** деген синонимлик қатардағы ең дәллекки еки сөзи **ермек-дәллек** кең көлемде қолланылады. Мысалы: **Сен де мені ермек қылып қыйнамашы**, Дилара жүректи жөнсиз алдудың ҳәжети не?— деп Темирбек күлип жиберди (Т. Сейтжанов). Бир қанша қыйын-қыстау жұмыс тап болып қалған жағдайда, ол өзи менен бирге жүрген жолдасларын ойын дәллек сөзлер менен ақ силесин қатырып,... (Қ. Жуманиязов), Халық алдында **мазақ** қылғанына менің арым келеди,— деп Узақберген Бекбергенге жекиринди (Ж. Аймурзаев). Сенниң тууысқанларың келип еки күн қонаман деп менің он күнлик азығымды жеп кетти,— деди жийени **мысқыл** етип дайысын (Ө. Айжанов).

Тилдеги синоним сөзлер мазмун жағынан емес, көбинесе бир-биринен стилистикалық әҳмийети жағынан айрықшаланатуғын синонимлердің түрин стилистикалық синонимлер деп атаймыз. Синонимлердің стильлик әҳмийети биреуиники күшсиз, екіншисиники күшли, үшіншисиники оннанда күшли хәм асырмалы болып келеди. Бул жағдайды төмендеги мысаллардан көриуимизге болады.

Адам-киси-инсан. Мысалы: Бир адамға ойынның қызығы бола ма? (Т. Қайыпбергенов). Ол байларға жалланды, балықшы болды, киси жұмысын иследи (Қ. Ирманов). Украинлар қолыңды бер, Тууысқан дос, батыр инсан, Опат болып қарамылар, Азат болсын пүткыл жәхән (Ж. Аймурзаев).

Әдеп-ийба-икрам. Мысалы: Хәр бир адам әдеп жағына бек бо-

лыу керек (Т. Қайыпбергенов). Даңқын хәм тарийхын еситкен уақта, Ийба етип ийбинеди Туркия (Ж. Аймурзаев). Еситип Бозуғлан қол қаўсырып, әдеп икрам менен ийилип Ранай патшаға қуллық етти («Бозуғлан»).

Домбығуы-қалқыуы-исиу. Мысалы: Исик көзиниң зардабынан денеси домбығып, жарадар мудама сандырақлайды, аўнақшый береди,... (Н. Островский). ... таяқтың зардабынан Турымбеттың бет алды қалқып кетти (Н. Дәуқараев). ... Ерназардың бет алды таяқтың зардабынан исип те кетти (А. Бекимбстов).

Жағуы-жандыруы-тутандыруы-алыстыруы. Мысалы: Сәнем шүтик шыраға шырпы жағып басты (Т. Қайыпбергенов). Жумагүлдің жалғыз зийнети отты жандырып хәммениң кеуилин тапты (Т. Қайыпбергенов). Бішқым еле суўып кетпеген еди, Мухаббатымды сөйтип қайта тутандырдым (М. Сейтаниязов). Хожайынның хаялы отты алыстырып болды да, сыртқа шықты,... (М. Горький).

Қулатуы-жығуы-сулайтуы. Мысалы: Жумаш темир жабаны алып Турымбеттин туу сыртынан берип жиберип қулатты (Н. Дәуқараев). Езиўшини бир уақ езилиўши жығар, Устке шықпай турмас ҳақыйқат болса (Қ. Ирманов). Қызды басы-көзине қарамастан таяқтан сулайтып таслады, аўызы-мурнынан зирек-зирек қан жосып кетти (Т. Қайыпбергенов).

Мине, бул мысаллардағы келтирилген инсан, икрам, исиу, алыстыруы, сулайтуы қусаған сөзлер өзлериниң басқа синонимлик жубайларына қарағанда көркемлик мәнилик әҳмийети жағынан күшли (басым) болып айтылып турыпты. Сонлықтан булар хәр уақыт күшли көтериңки стильде қолланылады, яғний көркем әдебиет стилінде, соның ишинде поэзияда көп ушырасады. Ал, қалғанларының көркемлик мәнилик әҳмийети күшсизлеу болғанлықтан, улыўма лексика ретінде көплеген стильлик тараўда жумсала береди. Соның менен бирге, күшли көтериңки стильде қолланылатуғын синонимлердиң мазмунларындағы мәнилери басқа жубайларына қарағанда, анық емес, абстрактлы түсиникте айтылады. Бундай айрықшалықлар оларды қоллануы жағынан өзгешелейди.

Стилистикалық синонимлердиң базыбиреулері қолланылыуы жағынан биргелки болады да, белгилі бир түсиникти хәр жақтан алып көрсетеди. Сөйтин, шығармаға айрықша көркемлик хәм образлылық түр берип турады. Мәселен, қандай болмасын адамзат ямаса ҳайуанат суўыққа шыдамай турған болса, олардың қандай жағдайда турғанын: олар тоңып тур, олар қалтырап тур, олар қалшылдап тур, олар зирилдеп кетти, олар дирилдеп турыпты деп, хәр түрли етип айта беріуге болады. Булардағы тоңуы, қалтырау, зирилдеу, қалшылдау, дирилдеу деген сөзлердиң қолланылыуы биргелки болып, бир түсиникти билдириу ушын жумсалып турыпты. Олар турақлы сөзи менен байланыстырылғанда хәр түрли стильлик түсиник берип, синоним болып айтылады. Мысалы: ...тоңып отырған адамдай бет аўызын жыйырып Меңлибай ақырын орнынан турып, белбеуини шешип қол жуўыўға ыңғайласты (Ж. Аймурзаев). — Айтқаныңды ислегенде не қыламан? — деп Елесин тоң-

таннан бірден қалтырап кетти (Т. Қайыпбергенов). Екеуінің де қас-қабағы қатыңқы, суықтан зирілдеп, көзлерінің нуры өшип аяз сорған жүзи құп-қуу (К. Султанов). ...Жәмийлада муз үстінде қалшылдап шыдамай тұр (К. Султанов). Тауларда қатты самал есіп, соқпақтардың барлығы қар менен қапланып, Сергоның жолдаслары дирилдеп зорға киятыр (В. Смирнова). Мине, сол сыяқлы тымау, суық, аяз, салқын, жел сөзлерінің ис-қәрекеттің адамға тийгизетуғын гей бир зыялы тәсірлері уқсас болғанлықтан буларда белгили контексте стилистикалық синоним болып жумсалды. Мысалы: Врач ротадағы тымау тийип ауырғанларға дәри таярлап беріуді фельдшерге тапсырды («Сов. ҚҚ» г.). Қала хәкімінің буйрығы қаланың шығыс шетіндеги ызғарлы жайға апарылып қамалғанлықтан оларға суық тийип бир қанша жатып, тәуір болды (Б. Бекниязова). Қайыпназардың бала-шағаларына бул ызғарлы жайда аяз тийип, көп күнлеп жатып тұрды (Б. Бекниязова). Тәуірмен, — деди механик Павлов, — доктор қәуіпpli хеш нәрсе жоқ тек салқын тийіу ғана деди (Х. Әбдихалықов). Әбден шаршаған екенбиз түңги қатты уйқыда жел тийип, тула бойымыз құрысып қалыпты (Х. Әбдихалықов). Бул келтирилген мысаллардағы тымау тийіу, суық тийіу, аяз тийіу дегенлер туура мазмунда айтылып тұрған болса, салқын тийіу, жел тийіу дегенлер үлкеңди киширейтіу үшін қолланылып отыр. Бунда белгили бир түсиник хәр түрли усыл менен берилип тұр. Усы сыяқлы усыллар тийкарынан сөйлеу тилине тән айрықшалықлар болып есапланады.

Тилимиздеги синонимлер ауыз еки сөйлеу тилинде хәм көркем әдебиат стилинде яғнай жазба тилинде де ушырасып келе береді. Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы сөзлер улыуа алғанда еки түрли жол менен өз пикирлеримизди екинши биреуге билдиремиз. Бул ауыз еки сөйлеу хәм жазба түрде болып келеді. Сондай-ақ, өз ара ауыз еки түрде сөйлескенимизде көбинесе пикиримизди әпиуайы түрде үлкен болмаған жай гәллердің жәрдеми менен беремиз. Онда үлкен-үлкен оборотлар гезлесе бермейди. Ауыз еки сөйлесіуде диалоглар жиий қолланылады. Гәллер барлық уақытта толық болып келе бермейди. Сөйлеуши менен тыңлаушыға гәптің не хәққында болып отырғаны белгили болғанлықтан, көбинесе гәптің гейнара ағзалары түсірилип, тез хәм қысқа айтыла беріуи мүмкин. Оның үстине айтыушы тыңлаушыға өз ойын толық жеткеріу үшін өзинің хәрекетлеринен де пайдаланады. Сол арқалы өзи де гәпке тиккелей қатнас жасап отырады, базыбир уақытлары тыңлаушының сорауына сөзсиз, бас ийип-ақ жууап қайтарып қойыуы мүмкин.

Қарақалпақ тилинде сөйлеу тилинің лексикасына тән сөзлер эмоциональлық-экспрессивлик мәни айрықшалығына ийе болып келеді. Олар көбинесе кемситіу, киширейтіу ямаса соған усаған қандай да бир өткір мәни сезилип турады. Сонлықтан да әдебий шығармаларда сөйлеу тилинің элементлері жүдә жиий ушырасып отырады хәм буларда улыуа мәнисі ортақ, солай да биринде бар

мәни айрықшалығы екіншісінен табылатуғын синоним сөзлерде ушырасады.

Тилдеги лексикалық топарлар стильлік мәнісіне қарай бір неше түрге бөлініп келген болса, синонимлер де соншама түрге бөлініп, түрленеді деуге болады. Синонимлердің қолланылуындағы түрлі айрықшалықтарының бири сөйлеу тилиндеги (халық тилиндеги) синонимлер болып есапланады.

Сөйлеу тили — улыўма халық тилинің шын мәнісіне қәлиплешип бир нормаға түспеген түрине айтылады. Сонлықтан да оның составында улыўма лексика менен қатар жай сөзлер менен говорларда профессиональлық сөзлер менен архаизмлер де, турпайы сөзлер экспрессивлик сөзлер ушырасып келе береді. Булардың айырымлары көркем әдебиятларда ушырасқаны менен әдебий тилдің басқа стильлік тарауында олар ҳеш ушыраспайды. Базыбир сөзлер, мәселен, гейбир жергиликли говорлар менен экспрессивлик мәніси бар мәниссиз турпайы сөзлер әдебий тилдің көлеминде айтарлықтай қолланылмайды.

Сөйлеу тилинде айтылатуғын синонимлердің көпшилиги экспрессивлик мәніси жағынан жүдә күшли болып келип отырады. Мәселен, әдебий тилде **зыяпат, отырыспа** деген сөзлер қолланылатуғын болса, сөйлеу тилинен **мейлис, гештек, кеше** сыяқлы хәр түрлі экспрессивлик мәніси бар синоним сөзлер жумсалынады. **Иштей, мейил** деудің орнына сөйлеу тилинде **құлқын, нәпси** сыяқлы синонимлер де қолланылады. Ал әдебий тилде **қонақ** сөзи қолланылса, сөйлеу тилинде гейпара жерлерде ол **мийман, меҳман** деп те қолланылады. Мысалы: Бөрибайдың ҳаялы келген меҳманның алдына дәстурхан жайып, чай демлеп әкелип қойды да сыртқа шығып кетти (А. Бекимбетов). Сол сыяқлы әдебий тилде **малақай** сөзи айтылса, сөйлеу тилине **тумақ, үшқулақ, қулақшын**, ал айырым жерлерде **ийтқулақ** деген қарапайым сөзде айтылады. Мысалы: ...қамыслықтың ишинде адамға көринбей басына **ийтқулағын** басып кийип, адам көрсе жабайыдай қалың қамысқа сиңеди (Қ. Султанов).

Соның менен бирге, **ул** деудің орнына **ул бала, ер бала, еркек бала** деп айта беріуге болады. Ал, **қыз** деудің орнына **қыз бала, нашар бала** сыяқлы сөзлер де қолланылады. Жағымсыз турпайы мәнини билдиретуғын синонимлерди қолланыўда көпшилик ўақытта сөйлеу тилине айрықшалықлар болып табылады. Биз тилимиздеги сөзлерди таллап келгенде сөйлеу тилинде қолланылатуғын синонимлер толып атырған экспрессивлик мәниге ийе болады да көбинесе хәр бир адамның өзіншелік көз-қарасын ҳал жағдайын билдиреди.

Экспрессивлик мәніси бар синонимлер көркем әдебият тилинде де жийи ушырасып келип отырады. Сонлықтан булардың арасына туўры ямаса ҳақыйқат шек қойып айыруў жүдә қыйың, буларды қандай қолдасын хәр ўақыт бири менен бирин байланыстырып, бирликте қарап көриў керек, яғный талап етеди. Сондай-

ақ жазба түрде болса биз гәптиң грамматикалық жақтан дурсы құрылуына, айтайын деген ойдың берилиуине, әдебий тил нормалары тийкарында сөзлердің таңлап алынуына айрықша итибар беремиз. Соның менен бирге онда жазба түрде иске асатуғын турмыс тарауының өзгешелиги де толық сақланады.

Қарақалпақ әдебий тилинің жазба түри Совет власты жылларында Қарақалпақстанда жазыудың рауажланыуы менен өрис алғашлығы белгили. Сонлықтан да қарақалпақ тилинде бурын ҳазирғидей айырым бай стильлик-лексикалық группалар болмады. Бундай стильлик бай лексикалық қатламлар тек соңғы дәуирде ғана пайда болды. Бул жазыу тили Октябрьге шекемги дәуирде де бар еди. Бирақ ол қалың көпшиликтиң хызметинде бола алмады. Сонлықтан да ол халық турмысында актив роль атқарған жоқ. Бул жазыу тилинің сөйлеу тилине қарағанда айрықша белгилери болып табылады.

Ал, қарақалпақ тили Октябрьден кейин ҳақыйқат мәнидеги жазба әдебий тилдің пайда болыуы хәм рауажланыуы, қарақалпақ әдебий тилинің лексикасында актив қолланылатуғын сөз қатламларын көриуге болады. Соның менен бирге қарақалпақ әдебий тилиндеги жазба түринде де синоним сөзлердің көп ушырасатуғынлығын хәм бай екенлигин көриуимизге болады. Әдебий (жазба) тил улыума халыққа түсиникли, баспа сөз арқалы қәлиплески, бир нормаға кирген тилге айтылады. Сонлықтан әдебий тилде қолланылатуғын синоним сөзлер де мәни жағынан көбине анықланып, белгили бир жанрға үйретиули болады. Соның менен бирге неологизмлер кенсе сөзлиги китабий лексикаларда қолланылады. Онда олай болса әдебий тилдеги синонимлерди де қолланыу стилине қарай өз-ара ҳартүрли тарауға бөлиуге болады. Мәселен, **жарыс**, **бәйги**, **байрақ** деген сөзлер бир синонимлик қатарға кирген менен, булардың қолланылыу стили ҳәр түрли болады, **жарыс**, **бәйги** деген сөзлер илимий стильде публицистикалық стильде, соның менен қатар көркем әдебият стилинде қолланыла береди. Ал, **байрақ** сөзи бир ғана поэзияда қолланылады. Мысалы: Мәлиң менен қарсақлар, ырсылдап қарда жортқанда. Сен да атыңды қос **байраққа**. Хайның уллы тойында («Алпамыс»). Мине сол сыяқлы **ашық**, **сүйиу** деген сөзлери ҳәр түрли стильде улыума қолланыла бергени менен олардың синоними **мухаббат** лексикалық категорияның бир ғана тарауы (бөлеги) поэзияға арналып жумсалынады. Мысалы: Сәнем айтар, өмирим желди, Келди **мухаббат** жолы. Ашылды бағлардың гүли, Мениң гүлим ашылмас па? («Ғәрип-ашық»). Сондай-ақ, **халайық**, **аламан** деген сөзлери поэзияда ҳәр уақыт **халық**, **ел**, **журт** сөзлериниң турақланған синоними ретинде айтылады. Мысалы: **Аламан** ертип кейниме, Бизлер алдық шәхәрди деп, Душпанларды қырдық деп, Тураба деген қалаға («Қоблан»). Демек, бундағы келтирилген синонимлердің барлығы бирдей әдебий тилдің көлеминде (нормасында) қолланылған менен олардың орналасып қәлиплескен жанры ҳәр қыйлы екенлигин байқаймыз. Көркем әдебиятта (әсиресе поэзияда) қолла-

нылатуғын сөзлер көркем болып та, образлы болып та келе береди. Ал, илимий хәм техникалық әдебиетларда сөздің мәніси анық ҳақыйқат туппа-туўры болып келиўи лазым. Сонлықтан бундай жағдайда толып атырған көркемлик мәніси бар образлы сөзлерди қолланыў ылайық емес.

Ал аўыз еки түрде де, жазба түрде де тийкарғы пайдаланылатуғын сөз қатламы улыўма қолланыўшы сөзлер болып есапланады. Бундай сөзлер қолланылыўы жағынан ҳеш қандай шекленіўшилиқ дегенди билмейтуғын сөзлердиң топарынан деп қараўға болады. Бундай сөзлер сөзлик составтың тийкарғы басым көпшилигин қурайды, барлық стиль тараўында аўыз еки түрде де, жазба түрде де қолланылады. Мәселен, **бүгин, сол, ол, бес, ай, күн; пахта, көк, нан, мал; китап, барыў** хәм т. б. Ал, қарақалпақ тилинде сөйлеўши ҳәр бир адам өзиниң қандай қәнигеликке ийе екенлигине қарамастан бул сөзлерден күнделикли турмысында қәлеген орында пайдалана алады. Бундай сөзлер оның жекке лексикасында белгили орынды ийелейди. Сонлықтан биз тилимиздеги аўыз еки сөйлеў тилине хәм жазба әдебий тилине бир қанша мысааллар алып қарайық. Мысалы: **Руўх берди, жигер берди**. Арнамыслы туўысқанға (Ж. Аймурзаев). Сениң әлпайым көз қарасынның күлимсиреўи маған **дух берди** (Әдил Кутый). Қәне, қолыңнан келип, дәрхал арбадан, жүрек **йоши** менен оған арнап қосықлар жазып тасласан... («Сов. ҚҚ.» г.). Соңғы ой оның **адымын** флаг желбиреп турған атызға қарай жетеледи (Т. Қайыпбергенов). ...олар ишки жаққа қәдем қойғанда, қасақана жаңғырлай кетти (Т. Қайыпбергенов). Жәрдемши **аңқаў** сыяқлы болып, сыртқа шығып кетти (С. Дмитриев). ...жаңағы **меңиреў** сыяқлы қатынды алдына салып айдап кетти (Н. Островский). Ал жалаң аяқ айбатлы Гейка қағаздан исленип, **желим** менен жабыстырылған пакетти қолына услап тур еди (А. Гайдар). Костя бес деген цифрды қолдан ислеп **шайыр** менен жабыстырып көрсетти (Н. Носов). Душпанды жеңип соққы бернүде жаслардың алдына үлкен **ұазыйпалар** қойылады (Т. Қайыпбергенов). Начальник қол қойыўды **буйырды** хәм хәммеге ызалы сөзлер айтты (Ч. Айтматов). Баламның жолында **қурбан** боламан (Қ. Ирманов). Муртаза Үммегулсимди қолтығына қысып, баўырына басып кеўлин жубатып, өмир бойыма сениң жолыңда **пидаман**,— деп хошласып кетти (Қ. Ирманов). Еки **көкнаршы** көкнар ишип, пәйнекке қашып отырғанда биреўи екіншисине: ... («ҚҚ. х., лег. х. анекд.»). азанғы чайдың изин **нәшебент** молла, бизлер сәскеликтен шығып келгенде ғана ишип болып, тирийеги қонды ма әйтеўир дастығының үстинде шығанақлап, мүлгип отыр (Ә. Шамуратов). Қара-өзекке кеткен искер топарларымыз арыз жумысынан басқа да **гиабентлер** менен гүресіў исин де алып барды («ҚҚ. КСМ, атл.»). Хәмменин күши жумсалса, қанша жумыс исленеди (Т. Қайыпбергенов). Үйде қуўат, бағда болып ақ гүли, жаңа ашылған шәменимен айрылдым (Қ. Ирманов). Саўаш күни миндим шубар белине, Он төрт жаста **ғайрат** кирди тениме, Бажбанбысаң жолды босат ена-

сәр, Мен шығын едим жийдеди Байсын елинен («Алпамыс»).
Оқыушылардың барлығы дерлік қолы бос ұақытта колхоздың
барын қылығын көрсетіпше илеп жүр (Т. Қайыпбергенов). Заман
қайда жоң қайда, Балықсыз көлде хәл қайда (И. Қурбанбаев). ...
Майда өткен басқа жаққа нәзери түспей тұрған жаман адамлардың
хәл қайда да аңламай қалған еді (Қ. Ирманов).—Мине, берман-
нәп, ерсе жән жоқарыдан үзилишти, ...билмей тоқый берсең гилем
төмен болып шығады,—деди Палқан апа (С. Салиев). Қолынан
не келетугыи жигит шығар деп ойлап едим, жоқ, пейли пәс, жаман
адам екен (Қ. Ирманов). ...айырым комсомол ағзалары аұыр жу-
мысқа нашар ғой! («Жас Ленинши» г.). Бизиң жолбасшымыз же-
ңіслеримиздің ийеси,... (Т. Қайыпбергенов). ...Жапбақ инилерине
жетекши болып, қойларын Хийұаға қарай айдапты (Б. Кербаба-
ев). Ең үлкені мениң дайым, Атын сорасаң Бийбайым, Сәрдар
женгеси Гүлайым, Бул даарбаға минген екен (Бердақ). Жоқары-
дағы бул келтирилген қатарлардағы мысаллардың ишиндеги
руух-дух-йош, қәдем, қуұат-ғайрат-мәдет, қурбан-нидә сардар деген
сөзлери әдебий тилде хәм поэзияда ушырасып келеди. Ал, меңиреу,
нашар, желим-шайыр, айыу, нәшебент, гиябент, белдар, сәтең-пан
деген сөзлер сөйлеу тилде яғный аұыз еки тилинде қолланылады.
Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлер аұыз еки
сөйлеу тилинде де, жазба тилде де қолланылып синонимлик қатар-
лар құрайды. Бундай синонимлерди қарақалпақ әдебий тили лек-
сикасында стильлик синонимлер деп атағымыз.

Қарақалпақ тилинің сөзлик составы барлық ұақытта кеңейип,
рауажланып киятыр. Халықтың экономикалық, мәдениі хәм сия-
сий турмысының өсиүн хәм рауажланыуына байланыслы сөзлик
составта кеңейеди хәм байыйды. Айырым жаңа сөзлер пайда бо-
лады, сөз мәнилери кеңейип, барады хәм олардың қолланылыу
активлиги артады. Усыған сәйкес улыұма қолланылыушы сөз-
лердиң топары көбейип отырады. Мәселен, сайлау, колхоз, сов-
хоз, өндирис қусаған соңғы дәуирде пайда болған жаңа мәнили
сөзлер тилимиздеги улыұма қолланылыушы сөзлерди байытыуға се-
бепши болып отырады. Сондай-ақ аұыз еки сөйлеу тилинің де,
жазба тилдің де тийкарғы улыұма қолланылыушы сөзлер болғаны
менен, бул пикир алысыудың еки формасының өзине тән сөз таң-
лаудағы өзгешеликтери болады. Сонлықтан булар олар арасын-
дағы айырмашылықты пайда етип, қарақалпақ тилиндеги, сөйлеу
тилиндеги хәм жазба тилиндеги синоним сөзлер көзде тугылды.
Стилистикалық синонимлер көбинесе сөйлеу тилинде көркем әде-
бият стилинде, ал мәнили синонимлер негизинен илимий стильде
публицистикалық стильде жийи ушырайды. Стилистикалық сино-
нимлер аұыз еки сөйлеу тилинің байлығын көрсетеди. Булар кө-
лем жағынан мәнилес хәм идеографиялық синонимлерге қара-
ганда анағурлым күшли болып келеди. Қарақалпақ тилиндеги
стилистикалық синонимлер көпшилигине араб—парсы тиллеринен
келип кирген сөзлер арқалы жасалып отырылады. Ал соның ме-

нен бирге олар рус тилинен ҳам рус тили арқалы басқа тиллерден келип кирген сөзлер арқалы жергиликли говорлар арқалы да эвфемизмлер (турпайы қолайсыз айтылатуғын сөзлерди сипайы түрде айтыу) арқалы да жасалынып отыра береді. Сонылықтан қазирги заман қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы стилистикалық синонимлер усындай тийкарларды өз ишине алады.

Жоқарыдағы бул айтылғанлардан келип шығатуғын баслы жуумақ: синонимлик қатардағы сөзлер гейде биргелкили мәнилес ямаса идеографиялық гейде биргелкили стильлик болып, таза түринде хәр дайым гезлесе бермейди. Бир қатардағы синонимлер мәнилес ямаса идеографиялық яки эмоциональлық-экспрессивлик болмаса стильлик болып та келип отырады. Солай етип, тилимиздеги мәнилик синонимлер хәр дайым бир-бири менен тығыз байланыста, қарым-қатнаста ҳам бирликте болып келеди. Сонылықтан да буларды усындай етип бөлиудің өзи жүдә шәртли мәселердің бири болуыға тийисли. Бундай жағдайлар қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы лексико-семантикалық ҳам стилистикалық жақтан кең мүмкиншиликлерге ийе екенлигин көрсетеди.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИИ ТИЛИНДЕГИ СИНОНИМЛЕРДІҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы синонимлердің қолланылыуы өзгешеликлерине қарай отырып, тилимиздеги лексикалық синонимлер: 1) турақлы ҳам өзгермели синонимлер; 2) идеомалық ҳам фразеологниялық синонимлер; 3) рус тилинен ҳам рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер арқалы өзлескен синонимлер болып ушырасып отырады.

1. Турақлы ҳам өзгермели синонимлер. Бул қазирги қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлер өзине қолланылыуы қәсийетлерин үйренуі қарақалпақ тил билими ушын теориялық ҳам практикалық әхмийстке ийе. Бул еле толық үйренілмеген ҳам толық изертленбеген проблемалық мәселе. Сонылықтан тилдеги сөзлер тууры мәниде келиуі менен бирге өзгерген мәниде де қолланыла береді. Олар хәр қыйлы мәни оттенкаларын баян етеди ҳам түрли стилистикалық приемлар (қолланылыулар) ушын хызмет қылады. Бул нәрсе синонимика мәселесинде айрықша көзге анық көринеди. Соның ушын базы бир мийнетлерде турақлы ҳам өзгермели синонимлерди қалай баянлағанын көриуге болады.¹ Сонылықтан бундай қәсийетлерине қарай қарақалпақ тилиндеги синонимлер бир неше түрлерге бөлинеди. Көплеген турақлы

¹ Қазирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957, 79-бет; Қазирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1966, 135-бет.

синоним сөзләр тилимизде өзлериңиң туўры мәнислериңде-ақ синоним болып жумсалады. Ал, әдәбий тилимизде басқа сөзләр менен қарым-қатнасқа түспей-ақ жекке турғанда улыўма мәнилери бир-бирине мәңилес екселигиңиң бирден айырыўға болатуғын синонимлерди турақлы синонимлер деп атаймыз.

Әңгимелисиў—гүрриңлесиў —гәплесиў — сөйлесиў. Мысалы: ...Қуўанышбай аға ҳәр келген сайын **әңгимелесиң**, кемпирдиң уўытын тапты (Т. Қайыпбергенов). Бай енди олар менен қандай нәрсе ҳаққында **гүрриңлесиўди** билмей төмен қарап отыр (Т. Қайыпбергенов). Ҳаял бир жолаўшы менен **гәплести** де илгери жүрип кетти (Т. Қайыпбергенов). Фарры келгенлер менен **сөйлести** де орнынан турып кетти (Ә. Пахратдинов).

Ылақтырыў —таслаў —атыў —шыңғытыў —зыңғытыў. Мысалы: Тас **ылақтырды** да ысқырды, **ылақтырды** да тағы ысқырды (А. Гайдар). Енди белсап пенен урса өлемен-аў, —деп артына бурыла қарағаны белсапты **таслап** тоқта изиңе жетсем өлтиремен—деген ашшы даўыс пенен қуўып киятыр (С. Салиев). ...қолыңды тез байла деп оған қарай қолыңдағы ақ шүберекти бирден **атып** жиберди доктор («Қыз. муғ.» ж.). ...Женя қалгасынан рогаткасын алды да, резинкасын тартып, картонная исленген кишкене парашютти аспанға **шыңғытып** жиберди (Н. В. Гоголь). Қолыңдағы қол орамалың Аппақ, Қуўатқа қарай **зыңғытып** жиберди де жуўырып кетти (Ж. Аймурзаев).

Утыў—жениў. Мысалы: Қазы алдында сықмар байды сөзден утып үйине қайтыпты («ҚҚ. х. лег. ҳ. анек.»). Сөйттип, Жийреншениң ҳаялы ханды сөзден **жеңип** өзин ҳаяллықтан Жийреншени өлимнен қутқарады («ҚҚ. х. лег. ҳ. анек.»).

Шарбая—бийҳая. Мысалы: Уятсыз, —деп **шарбаясы** шығып Тойдық,—жоғал бул жерден, —деп бақыра берипти (Б. Кербабаяев). Ҳе, **бийҳая** көп сөйлеме, өзиң сениң уўды берген (М. Дәрибаев).

Шығын—зыян. Мысалы: ...Жапбақлар бул қойлардан үлкен **шығынға** ушырап олардың аз пул менен үйине қайтыўға жүдә үлкен күш болыпты. (Б. Кербабаяев). Ҳәй, бәле, берман кел, булда бир қыңырлаўын қоймаса, мениң тарпыўыма ушырап **зыянда** қаласан аў (С. Мәжйитов).

Ырғалыў—теңселиў —тербелиў —тербелисиў — шайқалыў. Мысалы: Буўдай, тары, жүўери, қырмызы, салы, Писип тур атызда бәри **ырғалып** (Ж. Аймурзаев). **Теңселди** атызларда салы толқыны. Шығыстың жипектей самалы менен. (И. Юсупов). Жазлығы қурғырда басына болғандай, **тербелип** тура қалды (Н. Дәўқараев). ...**тербелискен** көк егинлердиң ортасы менен жүрип кеттик («Қыз. ҚҚ.» г.). Мала басқандай **шайқалып** турған арпаны жер менен жексен етип түйени сүйреп шығыпты (Б. Кербабаяев).

Ырымшыл-қәдешил. Мысалы: Хлестаков жүдә **ырымшыл** еди, — деп Почтмейстер шығып кетти (Н. В. Гоголь).— **Қәдешил** жен-

гей, Қутым дайы, сен сөйлемге, қәде түүесилмесши, — деп шыға кетти (Т. Қайыпбергенов). Жоқарыдағы келтирилген мысалларда әңгемелесіу — гүрриңлесіу — гәплесіу — сөйлесіу, ылақтырыу — таслау — атыу — шыңғытыу — зыңғытыу, утыу — жениу, шығын — зыян, шарбая — бийхая, ыргалыу — теңселиу, — тербелиу — тербелісіу — шайқалыу, ырымшыл — қәдешил деген мәнілес сөзлердің тийкарғы мәнілерінде қолланылып келген. Булардың мәні жағынан жақынлығы контексттен тысқары да, контексттен ишінде де анық көринип турады. Сонлықтан бундай синонимлерді тилимизде турақлы синонимлер деп атаймыз.

Тилимиздеги гейбир сөзлердің еки хәм оннан да көп тийкарғы мәнілерге ийе болып келиуі де мүмкин. Бундай сөзлер түрлі синонимлик қатарда жасалына береді. Мәселен, «басқарма» — сөзиниң үш түрлі синонимлик қатары бар. Мысалы: ...Атамурат пенен дружина советиниң басқармасына тапсырып, колхоз кеңсесине кирип қалған еди (Т. Қайыпбергенов). СССР Министрлер советиниң жанындағы Орайлық есаплау басқармасы («Сов. ҚҚ...» г.). Өндириллик базада хәзир басқарманың ири өндириллик жумислары питкериле баслады («Сов. ҚҚ...» г.). Бул келтирилген мысалларымыздың бириншисиндеги басқарма сөзи (председатель) мәнісинде; екіншисиндеги басқарма сөзи (управление) мәнісинде; үшіншисиндеги басқарма сөзи (правление) мәнісинде келген. Демек тилдеги көп мәніли басқарма сөзи бул үш түрлі контекстте де өзгермели (өзгергиш) мәніде емес, өзиниң тийкарғы мәнісинде келип басқа сөзлер менен синонимлик қатар пайда етеди. Сонлықтан бул сөз турақлы синоним болып саналады. Өзгермели синонимлер тилимизде тийкарынан синоним сөзлер болып келгенлиги менен контекстке өткеннен соң, дәслепки синонимлик қатардан шығып басқа сөзлер менен синоним болып келеді.

Сондай-ақ тилимиздеги айырым сөзлердің қәлиплесип, турақланып еки ямаса оннан да көп тийкарғы мәнілери болыуы да мүмкин. Бундай сөзлер синонимлик қатарда хәр түрлі болып келип, хәр қыйлы синонимлик қатарда қолланылады. Мәселен, «урис» сөзиниң еки түрлі синонимлик қатарын көрпүимизге болады.

Урис-сауаш-соғыс-фронт. Мысалы: Улын урысқа жиберің (Қ. Ирманов). Уллы сауаш майданында, талай гүресте шыныққан, батыр Ербай фашистлерди, пыт-шыт етти айуан-жайуан (Ж. Аймурзаев). Кешегі соғыста қахарманлық көрсеткен жеңімпаз солдат енди парахатшылықты қорғау ушын мийнет майданына сапар тартты (К. Султанов). Еккен жийделери ири болғай да, фронттағы ярым тири болғай да. Қөкирегінде қос ордени жарқырап, Қиятырғанлардың бири болғай да («ҚҚ. х. к. қ. к.»).

Урис-төбелес-жәнжел-тартыс-кейис. Баяғы бир кеште урысқалы бери Әмет пенен Сержанның арасындағы байланыс үзилген еди (Т. Қайыпбергенов). Қишкенелердің неше түрлі жәнжели бар дейсең (Т. Қайыпбергенов). ...барлығының түсінде

ашыуны кек қайнап тасып бетине шығып турғандай, өз-ара тартыстар күшейсе күшейеди де, пәсейетуғын түри жоқ (Ж. Аймурзаев). ... **төбелес** басланып кетип, үлкен бір шаўқым бурқ ете түсти (Қ. Ирманов). Балалар өз-ара кейиссе, Эмет дәрриў директорға айтып билдиретуғын еди (Т. Қайыпбергенов).

Ой-пикир-қыял. Мысалы: Нийети бузық жол тосарлар, қауа райының усындайынан пайдаланады, — деген **ой** Жолдас ағада пайда болды («Жас Ленинши»). Сөйтсе де пикиримди тек бир нәрсе — доктор Жуманазаровтың хирурглик шеберлиги, оның қолына өткір тыйық услаған шаққан хәрекетлери бийлеп алған еди («Сов. ҚҚ». г.). «Медицина хызметкерлери адамлардың ден саулығын қорғау жолындағы сизлердің мийнетлериңизден хұрметли нәрсе барма екен» деген **қыял** басыма келди («Сов. ҚҚ.» г.).

Ой-шуқыр-ойпат-шуқанақ-шуңқыр. Ол тез қазбаса да Қыдырға қарағанда бир тебик **ой** еди (С. Хожаниязов). Өткен жылы **шуқырдағы** суўға кеткен Нафисаның анасы — Зайтуна апа бир газета алып келип, жүрегимди суўлатты (Әдил Қутый). ... қасындағы суў тасыушы жолдаслары келемен дегенше, суўды алатуғындай етип **ойпат** иследи (Т. Қайыпбергенов). — Не қылып атырсаң? — Көрип турғаның жоқ па? — **Шуқанақ** қазыуға ҳақын жоқ, Сениң псиң суў (Т. Қайыпбергенов), Ол өзиниң **шуңқырға** бирден түскенинен зәрсеси қалмады, ... (Қ. Ирманов). Жоқарыдағы бул келтирилген мысаллардағы **урыс** хәм **ой** сөзлериниң хәр бир қайсысы контекстте мәнисине қарап хәр түрли синонимлик қатар қурайды. Бундағы мәнилес сөзлердің барлығы да өзлериниң тийкаргы мәнилериңде келгенликтен, олардың өз-ара жақынлықлары контексттен тысқары турғанда да, бир контексттиң ишинде турғанда да анық көринип тур. Соның ушыв бундай жағдайда келген синонимлерди өзгермели синонимлер деп атаймыз. Бул мысаллардағы **урыс** сөзи контексттеги аңлататуғын мәнисине қарай **сауаш-соғыс-фронт** сөзлери менен синоним болып келсе, екінши мысалдағы **урыс** сөзи **жәнжел-төбелес-тартыс-кейис** сөзлери менен синоним болып келип тур. Ал **ой** сөзи **пикир-қыял** сөзлери менен синоним болып, және де **ой** сөзи **шуқыр-ойпат-шуқанақ-шуңқыр** сөзлери менен де синонимлик қатар дүзеди.

Сөлай етип, қарақалпақ әдебий тилиниң лексикасында турақлы хәм өзгермели синонимлер өзлериниң контексттеги аңлататуғын мәнилериңе қарай хәр түрли жоллар менен жасала береди екен. Ал қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлердің пайда болыу жоллары бойынша да тилимизде идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер де ушырасады.

2. Идиомалық хәм фразеологиялық синонимлер. Бул тилдеги сөзлердің идиомалық хәм фразеологиялық аўмасыулары да синонимлерди пайда етеди хәм тилдеги синонимлер лексиканың составлы бир бөлими болып, олар тилимизде көп ушырасады. Бул нәрсе әдебий тилдің лексикалық жақтан әдеуир бай екен.

лигин көрсетеди. Лексикада болған өзгерістер синонимлердің раўажланыуына да тиккелей тәсирин тийгизип отырады. Синонимлерди изертлеу семантикалық раўажланыу заңдылығын анықлауға жәрдем етеди. Сонлықтан бундай проблемалық мәселелерди шешіу хәм бир системаға салыу жүдә әҳмийетли, жууаплы хәм қыйын жұмыс. Бизің бул усынылып отырған жұмыста қарақалпақ тилинің бир бөлекшеси — идиомалық хәм фразеологиялық синонимлерди баянлау көзде тутылады.

Тилимиздеги синонимлер жасалыуы жағынан көп ғана ишки заңдылықларға ийе. Синонимлердің әдеуір бөлеги идиомалық сөз дизбеклери менен фразеологиялық сөз дизбеклеринен жасалған синонимлер қурайды. Бундай синонимлердің айрықшалығы (оттенкасы) жай сөзлерге қарағанда оғада өткир сезиледи. Сонлықтан да тилдеги идиомалық хәм фразеологиялық синонимлерди изертлеудің хәм хәр тәреплеме үйрениудің үлкен стилистикалық әҳмийети бар. Мәселен, **таласты** деген сөз бенен **қызыл қанат болды**, **айтпа** деген сөз бенен **аузыңа бек бол**, **ашыуланды**, **түнерди** деген сөзлер менен **қабағы қарыс жабылды** деген идиомалық сөз дизбеклери синонимлер бола алады. Бул идиомалық синонимлердің эмоциональлық мәніси жай сөзден болған жубайлардың мәнісине қарағанда оғада өткир екенлиги даусыз. Сонлықтан да көркем әдебиятта идиомалық синонимлер айрықша орын ийелейди, сол арқалы жазыушы айтайын деген пикиринің образлылығына ериседи. Мысалы: Неде болса **сеспестен қатырайын**, қәне тоқтап тур (А. Бегимов). Жазыушы бул мысалдағы идиомалық дизбек арқалы өзинің пикирин күтә күшейтип берип отыр. Сонлықтан бул оқыушы хәм жазыушылардың дыққатын оғада күшли тәсирлендириу менен өзине тартады.

Фразеологиялық бирлик пенен жай сөз арасындағы синонимлерге лексико-фразеологиялық синоним деп аталыд. Мәселен, **қулақ түриу** дизбегі **тыңлау** сөзи менен, **жанын қоярға жер таппау** дизбегі **қыйланыу**, **шыдамсызланыу** сөзлери менен синонимлик байланыста тур. Лексико-фразеологиялық синонимлерде дизбек өз мәни дәрежесине қарай, сондай-ақ стилистикалық түрине қарай өзине синоним болған жай сөзден анық айрылып турады. Бир түрлі түсникти фразеологиялық бирлик пенен билдирип, әдетте жай сөз бенен билдириуіге қарағанда образлы, өткир тәсирли болып келеди.

Фразеологиялық дизбеклердің анық бир мәністи билдириуіне қарай группаланыуына фразеологиялық синоним делісет. Фразеологиялық бирликлерде абсолют синонимия (фразеологиялық дублет) болмайды. Мәніси өз-ара теппе-тең келетугын фразеологиялық синонимлер тилде аз ушырайды. Мәселен, **бел байлау**, хәм **жең түриу** дизбеклери ушын улыуа мазмұны «**тирланыу**», «**кирисиу**» болса да бул улыуа мәнісіннің анық көрсетуі хәр түрлі: **жең түриу**, дизбегине қарағанда **бел байлау**

дизбегинде мәни күшлирек көринеди. Фразеологиялық синонимлер пайда болыу көриниси жағынан бир неше түрли болмаса да, олардың әдебий тилге хәм сөйлесу тилине тән түрлерин көриуге болады. Мәселен, **дүньядан өтиу, көз-жумыу, қайтыс болыу** дизбеклери әдебий тилде көп қолланылатуғын болса, ал **жан беріу** дизбегі сөйлесу тилинде көп қолланылады.

Фразеологиялық синонимлер тилимизде жүдә аз ушырасады. Олар стилистикалық оттенкалары менен бир-биринен айрылып турады. Мәселен, **көзге түсиу, көзге көриниу** синонимлеринин биринчисинде стилистикалық түри күтә күшли, **тастай қараңғы, тастай түнек** синонимлеринде стилистикалық түри екінчисинде күшлирек көринеди. Фразеологиялық синонимлердин гей-параларының составында гейде жекке компонентлерин көриуге де болады. Мәселен, **асқар тау, мунар тау**, мысаллары менен бир дизбектин вариантлары болып, бир компоненттин аумастырылыуы менен дизбектин мәни дәрежеси күшейип барады. (**асқар**>**мунар**).

Тилдеги фразеология менен идиомалар ойды образлап, көркемлеп, астарлап айтыудан пайда болған. Олар белгили бир уғымды ҳәр тәреплеме сыпатлап көрсетеди. Булар көбинесе жаңадан пайда болған қубылыс емес, халық тилинің ертеден киятырған сөз байлығының бай ғазийнесинин қоспалы бир бөлими. Сонлықтан да идиоманың ишиндеги барлық сөздин бәр-хәма усы күнги тилимизде қолланылып жүрген айырым сөзлер сияқлы жекке мәниси түсиникли болыуы шәртли мәселе емес. Мәселен, **қулақ түриу, өкше көтериу, қаны қашыу** деген сөз дизбеклериндеги **қулақ, өкше, қаны** деген сөзлер айырым турғында жоқарыдағы толық мәниси аңлатпайды. Тек ғана өзинин қоллнлескен сөз дизбеклери менен қабатласып қолланылыу арқалы белгили бир уғымды билдиреди. Фразеологиялар менен идиомаларға улыуа ортақ нәрсе бул екеуинде де қәлиплескен сөз дизбеклери болады. Ондай сөз дизбеклеринин ишиндеги сөзлердин барлығы жыйналып, бир ғана түсиникти билдиреди. Сол түсиник мәни жағынан бир тутас болып, бир сөздин орнында жүрип хызмет атқарады.

Идиомалар мәни жағынан бир сөздин орнына жүргенликтен белгили синонимлердин қатарына киреди. Академик В. В. Виноградов та «Фразеологиялық топарлар ямаса фразеологиялық келисиулердин омонимлери ҳеш қандай болмайды. Олар тек синонимлик сөзлер менен түсиниклер қатарына киреди»¹— деп көрсетеди. А. Я. Рожанский «идиоманы өзинин улыуа формасы жағынан сөз дизбегине усайды, ал мәниси жағынан жек-

¹ В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. «Труды юбилейной научной сессий», Л., 1946, стр. 67

ке сөз сыяқлы болады»,¹ десе, С. И. Абакумов «көплеген идиомалардың көбінесе бір сөздеп болатуғын синонимлери болады, синонимлердің бундай түрлерин байқап, стилистикалық оттенкаларын тексеріу жүдә пайдалы жұмыс»,²—дейди.

Жоқарыдағы бул айтылған пикирди қарақалпақ тилинин фактлери де толық тастыйық етеди. Мәселен, **қыйланыу-күйиниу, жууас-мөхмин** деген сөзлер бир қатарда жұмсалатуғын синоним сөзлер. Минне, усылардың мәнилик синоними ретинде: **жаны ашыу, иши ашыу (иши күйиу); қой аузынан шөп алмау, қойдай жууас** деген идиомалық дизбеклерде жұмсалады. Бирақ айырым турған синоним сөзге қарағанда идиомалық дизбектин мәниси көркемирек, яғни **оғыры қыйланыу, қыйланыудың қыйланыуы, жүдә күйиниу** деген қосымша мәнисти билдирип турады. Усы сыяқлы бир қанша мысаллар келтирейик.

Сөйлемей, үндемей хәм аузын ашпау, тил қатпау, узақ-алыс хәм ат шаптырым хәм тағы басқалар. Шебер-уста деген сөзлерде тилимизде синоним болып келеди. Ал адамның қолынан келетуғын өнерин мақтап айтажақ болсақ, **шебер-уста** сөзлеринин мәнисине оның көркемлик (мәнислери) барабарлар ретинде: **ағаштан түйме соғуу, темирден түйме түйиу** сыяқлы дизбеклерди қоллана аламыз.

Тез-жылдам, шаққан-дәрриу, шалт-жалт-замат сөзлерин синоним етип алсақ, онда усы мәнисте **көз бенен қастың арасында, жөзди ашып жұмғанша, қасты қаққанша, ауызды ашқанша** деген дизбеклер қолланыла береді. Бул дизбеклер жүдә **тез, дым жылдам** деген мәнисте айтылып қолланылады. Гейпара дизбеклердин жекке сөзден болатуғын синонимлери болмайды да бир қатар фразеология менен идиомалар бири-бирине синоним болып қолланылады. Мәселен, **киши пейил, хақ кеуил, ийман жүзли** қ. т. б. Жай сөздин идиомалар менен синоним болыуынан гөре, идиома менен идиома, ямаса идиома менен фразеологиялар көбирек өз-ара синоним болады хәм стилистикалық жақтан тығыз байланыста турады. Мәселен, жоқарыдағы келтирилген **«шебер»** сөзи менен **ағаштан түйме соғуудың** мәнилик қатнасынан гөре **ағаштан түйме соғуу менен темирден түйин түйиудин** мәниси қандай болса да тығыз бирликте көринеди. Буның себеби идиомалардың бири-бирине көркемлик жағынан жақын болыуынан.

Фразеологиялар менен идиомалардың хәр қайсысының бетретуғын улыуа мәнислери бир сөздин мәнисине теңлес келсе де, айырым сөздин аңлататуғын мәниси көбинше жай, қарапайым болады да, идиомалар менен фразеологизмлерден келин шығатуғын мәнислер көркем хәм образлы болып келеди. Мә-

¹ А. Я. Рожанский. Идиомы и их перевод. «Иностранный язык в школе». 1948, № 3, стр. 27.

² С. И. Абакумов. Устойчивые сочетания слов. «Русский язык в школе», 1936, № 1, стр. 64.

селен, уялыу менен бетинен оты шыгыу деген синонимлердин мәнілері де, олардың тәсірлілігі де бірдей емес. Сол сыяқлы **жүүенсізлік, биссызлық** сөздері менен **қой дейтуғын хожа жоқ, хэй дейтуғын адам жоқ**, ямаса **өз бети менен кеткенлік** усаған дизбеклердин мәніселері тең емес. Сонылықтан булардың стилистикалық қолданылыуы жагынан да хәр түрлі айрықшалықлары бар.

Тилдегі айырым сөзлер аралас хәм қоспалы түрде қолланыла беретуғын болса, фразеологизмлер менен идиомалар барлық стильде дәлilleуісиз (таллауысиз) қолланыла бермейди. Көбинесе булар көркем әдебият стилине арналып қолланыла береді. Буның себеби көркем шығармаларда айтылатуғын ой, суўретленетуғын объект жай болған түрінде, қалай болса солай айтыла қоймайды. Болған ўақыяны автор образлы етип көрсетеди. Ол ушын жазыушы халық тилиндегі барлық сулыу, образлы көркем сөзлерди соның ишинде фразеологизмлер менен идиомаларды керегинше кеңнен пайдалана алады. Айырым жағдайларда жетпеген жерине өз жанынан сөз қосып, жетилстирип, толықтырып жиберетуғын жағдайлары да болады.

Жекке сөзлердин билдиретуғын мәніси оның турпатынан келип шығады, сонылықтан олардың мәніси хеш қандай түсіндириўди талап қылмайды хәм бир тилде сөйлесетуғын барлық халыққа түсиникли болады. Ал идиомалар менен фразеологизмлердин мәніселері, олардың составындағы сөзлердин барлығының қосындысынан келип шығатуғыншылықтан көпшилик халықтың хәммесине бирдей жай сөзлер сыяқлы түсиникли бола бермейди. Себеби, олардан пайда болған мәніслер туўры мәниде емес, көбинесе астарланып айтылып келеди. Мәселен, **биреўдин отына май қуйыу, хэл бериу, қайрап салыу, ғыжақ бериу** сыяқлы дизбеклерди екинц биринде таллап, тап нақ өз мәнісинде түсинбей, басқа мәниде түсиниу мүмкин. Сонылықтан оларды бир-бири менен айыра билиўимиз тийисли.

Тилимиздегі идиомалар менен фразеологизмлерден келип шығатуғын мәнилер барлық сөз шақабына бирдей байланыслы бола бермейди, айырым сөз шақапларынан болған сөзлердин синонимлик қатарында идиомалар менен фразеологизмлер жүдә жийи қолланылса, гейбир сөз шақапларынан болған сөзлердин синонимлик қатарында олар хеш қандай қолланылмайды деўге де болады.

Атлыққа байланыслылары: гелле кесер—синоними, баспашы, қарақшы, уры; мийнет хақы-маңлай тери, хадал мийнет, хадал хақы, узын қулақ—хабар, сөз, әңгиме, гәп, аңыз; нар кескен—қылыш, семсер; аўыз бастырық—пара, хақы; аўызының салыуы бар—несийбеси бар, бахты бар; көздин ағы менен қарасы—қымбатлысы; қәдирлиси, бахалысы, кереклиси; шашы узын ақылы келте—хаял, қатын, зайып хәм тағы басқалар.

Рәўишке байланыслылары: аяқ астынан—дәрриу, тез, бирден, сол заматта; ат үсти—үстиртин, жеңил-желпи, нем қурайды хәм

тағы басқалар. Ал, тилимиздеги идиомалар менен фразеологизмлер көбінесе келбетликлер менен фейиллерге байланыслы болып келе береді.

Келбетликлерге байланыслылары: тас бауыр-мийримсиз, рехимсиз, (реймсиз), опасыз; жел өкпе—ушқалақ, дәлдір, дәл-бир; көзі ашық-билимли, сауатлы, әулийе, ақыллы; кеспеге қарасы жоқ—семиз, майлы; маңлай алды—алдыңғы, алдағы, биринши; көк мий-мийсиз, есауан, есуас, шаймий; алаяқ-сум жалатай, қуу; ай десе аузы бар, күн десе көзі бар-көркем, сулыу, арыу, сымбатлы хәм т. б.

Фейиллерге байланыслылары: қаза табыу — өлиу, жоғалыу; ети өлиу — шыдау, үйрениу, төзиу; ауыз жала-сыу — байланысыу, биригиу, биргелесиу; ержетиу — үлкөйиу, өсиу; езиу-тартыу-жымыйыу, күлиу; еки көзі төрт болыу-сағыныу, аңсау, күсеу, қарау-күтиу; кеули қалыу-өкпелеу>ренжиу; азап шегиу-қыйланыу-азапланыу, жәбирлениу; бас урыу-жалбарыныу, бағыныу, жалыныу; көзин жоғалтыу-қуртыу, қыйратыу, жойыу; көз байлау-алдау, пәнтлеу, арбау; ала жипти кесіу-қатнаспау, көреспеу хәм тағы басқалар.

Тилдеги жай синонимлер менен фразеологизмлер хәм идиомалар тилдің байлығын көрсетеді. Олар ойды хәр түрлі жол менен көркемдеп, түсінikli етип, ақылға сыйымлы (мууапық) болатуғынлықтай түйинге келтиреді. Сонылықтан да тилдің стилистикасында булардың алатуғын орны айрықша. Усы көз қараста алғанда, фразеологизмлер хәм идиомалар менен жай синонимлер өз-ара қарым-қатнаста, бирликте қарап изертлеуді талап қылатуғын проблемалық мәселе болып есапланады.

Демек, тилимизге сырттан кирген сөзлер қарақалпақ тилинің ишки рауажланыу ыызамларына байланыслы қолланылыу айрықшалықларына ийе болып келеді. Бул ауҳалды төмендеги жағдайлардан көреміз.

3. Рус тилинен хәм басқа тиллерден өзлескен синонимлер. Қарақалпақ әдебий тилинің лексикасына рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден ауысқан (өзлескен) сөзлер топары, белгили орынды ийелейді. Рус тили арқалы кирген сөзлер улыу-ма алғанда өзинің рус тилиндеги айрықшалығын сақлаған халында қолланылып киятыр. Олар өзлеринің қоллашылыу өриси жағынан қарағанда да тилимиздің сөзлик составын байытыуға себепши болған сөзлер болып есапланады. Сөзлердің бири тилден скинши тилге ауысыуы әлбетте, сол тиллерди дөреткен халықлар арасындағы қандай да болмасын байланыслар, қатнасықлар нәтийжесинде ғана иске асатуғынлығы белгили. Қарақалпақ тилинің лексикасына рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден киргенде рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы сондай байланыслар, қатнаслар процесинде ауысқан сөзлер болып есапланады.

Рус халқы пүткил дүнья жүзине прогрессив мәдениетты

таратыўшы халық. Бизниң елимиздиң барлық халықлары, соның ишинде қарақалпақ халқы да ең алдағы мәдениетти мине усы уллы халықтан үйренди. Руслар менен қарақалпақлар арасындағы өз ара қатнас ҳәм байланыс бир неше жылларды өз ишине алады. Қарақалпақ тилине социалистлик қурылысқа, жаңа өмирге байланыслы жаңа сөзлер, Совет—интернациональлық сөзлери ҳәм терминлер кирип, олар халықтың күнделикли турмысына актив түрде араласты. Булардың ҳәммеси де қарақалпақ тилиниң раўажланыўына уллы рус тилиниң оғада прогрессив тәсири бола алады. Қарақалпақ тилине рус тилинен сөзлердиң ауысыўын улыўма еки дәўирге бөлиўге болады. Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекемги ҳәм Уллы Октябрь революциясынан кейинги дәўир деп бөлип қарасақ болады.

Кеңсе (контора) — мәкеме. Мысалы: ... Атамурат пенен дружина советниң баслығына тапсырып, колхоз **кеңсесине** кирип қалған еди (Т. Қайыпбергенев). ... ҳәр бир **мәкеме** хызметкерлери өзлерине тийисли жұмысларын инабатлы ислеп атыр («Сов. ҚҚ.» г.)

Бадырақ (батрак) — малай-жалланыўшы. Мысалы: Күн батып геўгим жабылып, қас қарайған ўақытта алыстан биреў көринди, ол еле қос айдап жүрген байдың үйиндеги **бадырақ** жигит екен, ... (Ж. Аймурзаев). ... Жумабай болса усы күннен баслап Дәўленниң **малайы** болып, баспақларын бағыўға киристи (А. Бегимов). Бул жас жигит өз күни ушын байлардың үйинде **жалланыўшы** болып хызмет иследи, ... (Д. Назбергенев).

Председатель (председатель) — баслық-басқарма. Мысалы: Атқарыў комитетиниң **председатели** бир саатқа шекем ҳеш кимди қабыл алмады («Қыз. ҚҚ.» г.). ...тап усы ўақытта колхоз **баслығы** да кирип келди (И. Юсупов). Райондағы жыйналысқа колхоз **басқармасы** менен бригадирлери де кетти («Қыз. ҚҚ.» г.).

Доктор (врач) — дәригер-врач. Мысалы: Айша кемпир Гүлнигардың даўысынан билип, **доктор** қызым аман келдиң бе? — деп, бетинен бир сүйип, ... (С. Нурымбетов). ... Меңлибайды дәриў **дәригерге** апарып көрсетиў керек, — деди Айтым (Ж. Аймурзаев). Сөйтип төрт жылға дейин тәрбияланып, гүлленген совет мектебинде **врачлық** оқыўын питкергенлиги ҳаққында диплом алды (С. Нурымбетов).

Склад (склад) — дәнхана-ғәллекхана-телек. Мысалы: Дән урлады, урлады, **Складқа** от берип те турмады, Иритки сап қумарынан бир шықты (И. Юсупов). Үйдиң оң жақ қаптал бетине келип отыра бергенимизде, **Ғәллекханадан** қунысып бир кемпир келип қасыма отырды (М. Дәрибаев). — Төре **дәнханаға** барып Айтымның атының дорбасына жем салып әкелип, оның атына берди (Ж. Аймурзаев). Ханзада бир кепшик бийдайды **телектен** алып, қоңсысыныкине тартып келиўге кетти (А. Бекимбетов).

Почта (почта) — хатшы. Мысалы: Егис мапазының ўақтында **почта** да қалыўсыз хызмет көрсетти, ... («ҚҚ. КСМ. атл.»).

... аўыл қыслаудағы адамларға да хатшы хәр күнн келин кететуғын болды («Қыз. муғ.» ж.).

Зәкүн (закон) — заң. Мысалы: — Хаау, шырағым, Пристав айтса зәкүн гой, — деп ғаррылар үйден шыға берди (Қ. Ирманов). ... Судья менен прокурордың бул мәселеси әдил заң менен шешийди халық талап етти (Қ. Ирманов).

Галаш (галаш) — геуиш. Мысалы: Бийбизада галошын кийди де Менлибайдың атын байлауға шықты (Ж. Аймурзаев). Даладасы ғауырлыны еситиуден Жумагүл геуишин кийип сыртқа шықты (Қ. Султанов).

Класс (класс) — жамай. Мысалы: ..езилиўши класс усы күннен баслап байлар менен гүресип отырды («ҚҚ. КСМ. атл.»). Ол өзиниң ҳадал нийети менен батырақларды қуллықтан қутқарыу жөнинде жуўырып, қолы жетпеген жамайларға Уллы Октябрь аударыспағының жемисин бериўге басшы болған («Қыз. Муғ.» ж.).

Мине, жоқарыдағы бул келтирилген синоним сөзлер Уллы Октябрь Социалистлик революциясына шекемги ўақытты өз ишине алады. Қарақалпақ тилине сол ўақыттағы рус сөзлери газета хәм журналлар арқалы баспа сөз бетине тарамған. Ал, аўыздан-аўызға сөз жүзинде таралып тилимизге кирген хәм орналасып қәлиплескен. Сонлықтан тилимизге ертеден келип кирген рус сөзлериның айтылыуы жағынан да, мәниси жағынан да айырым өзгерислерге ушырағанлығын байқауымызға болады яғный сөзлердиң рус тилиндеги мәнилик, сыртқы сеслик формалары хәр ўақыт өз түринде өзгериссиз ушыраса бермейди. Мәселен, **батрак, закон** қусаған рус сөзлери қарақалпақ тилинде де өзиниң дәслепки мәнилерин толық сақлап турғаны менен сыртқы сеслик формалары азлап өзгериске ушырап турғанлығы белгилн, яғный бул сөзлер: **бадырақ, зәкүн** болып өзгерип, сол бираз өзгерген түрде айтылын келеди. Базыбир **врач (доктор)** сыяқлы рус сөзлериның сыртқы сеслик формалары өзгериуи менен қатар ең дәслепки мәнисиңде өзгерткен. Ал, сондай-ақ **врач (доктор)** деген сөз рус тилинде **дәригер** дегенди билдирип келсе, қарақалпақ тилинде рустың («врач») деген сөзиниң орнына жүреди, яғный «**тәуип**» сөзиниң синоними ретинде қоллавылып келеди. Қарақалпақ тилинде бул «**тәуип**» сөзи айырым жергиликли халықтың сөйлеу тилинде (**доктор, врач, дәригер**) деген мәниде қолланылып келеди. Усы сыяқлы рус сөзлери дым ерте ўақыттан аўысып, тилимизге әбден сиңисип қәлиплесип кеткенликтен, хәзирги ўақытта булардың дәслепки түбир составына (бирикпелерине) қарамай, айтылыуынша, өзгерген түринде жазылып жүрипти. Рус тилинен келип кирген айырым сөзлердиң қарақалпақ тилинде хәр түрли сөзлик (составлық), мәнилик өзгерислерге ушырап, хәр қыйлы болып өзгериуи, тийкарынан алғанда, Уллы Октябрь Социалистлик революциясынан бурынғы келип кирген сөзлерге тән айрықшалықлар болып есапланады.

Уллы Октябрь Социалистлик революциясы орнағаннан кейинги жылларда қарақалпақ тилинің лексикасы рус тилинің тийінен тәсіри арқасында камалға келип байыды. Елимизде совет власты орнауы менен халықтың турмысы түп-тамырынан өгерди. Коммунистлик партиясының басшылығы астында езилген халық өзінің социалистлик экономикасына хәм мәдениетіне ийе болды. Ленинлик миллет сиясат тийкарында көп миллетли совет мәмлекети еркин рауажланыудың хақықат жолына түсти. Аман Уатанымыздың тууысқан басқа да халықларындай-ақ қарақалпақ халқы да уллы рус халқының жәрдеми менен үлкен-үлкен табысларды қолға киргизди хәм елимизде коммунизмди қурыу исине өз үлесин қосып киятыр. Демек, революция орнағаннан кейин рус сөзлеринің көлеми оннан бұрынғы келип кирген сөзлерге қарағанда анағурақым көп болды хәм байыды. Усылардың ишинен базыбиреулері тилимизде синоним сөзлер жасап отырады. Мәселен, **экскурсия-сейил, герой-қахарман-жаўынгер-алғыр-қырағы-ер** хәм т. б.

Экскурсия-сейил. Мысалы: Мектеп оқыўшылары жақында **экскурсияға** шығып келди («Жеткиншек» г.). ...қызлар менен жигитлер **сейил** қылып қайтыўды мақул көрип, хәммеси үйден топарласып шықты (И. Юсупов).

Герой-қахарман-жаўынгер-алғыр-қырағы-ер. Мысалы: Уллы Уатандарлық урыс жылларында бизиң Совет мәмлекетинде көп ғана **геройлар** пайда болды («Сов. ҚҚ.» г.). Шадлықтың шамалы бизге ескенде, Кеўли өсер «ақ алтыным» өскенде, Халық көркейди пахтам пискенде, Халық ушын гүрескен қахарман екен (М. Мәтсапаев). Алды кеш болған соң бизиң **жаўынгерлер** қайта айналды, ... (А. Бегимов). Қулашлы пәрин тараған, Әлемди шалқып ораған, Қатты қыйғыр, **алғыр, қыран, Тастан** қайтпас кескир жәўхәр («Бозуғлан»). Сен едиң көзимде Нурым, **қырағым**. Енди кимлер болар халдан сорарым, Сени қайтып енди маған көрмек жоқ, Сен едиң басымда жанған шырағым («Бозуғлан»). «**Ер тарықпай жолы болмас**» деген сөз, Ядыңнан шықпасын таршылық болса (Қ. Ирманов).

Уллы Октябрь социалистлик революциясынан кейинги дәўирде аўысқан рус сөзлери көпшилик ўақытлары баспа сөз арқалы тарағанлықтан, олардың мәніси менен составында хәш қандай өзгерис жоқ, рус тилиндеги мәнилик составлық жағдайы (халы) толық сақланып келген. Бул сөзлердин айырымлары қарақалпақ тилинің синонимикасын сан жағынан әдеўир байытып отырады. Қарақалпақ тилиндеги рус сөзлери көбинес тийкарғы (туўра) мәнисинде алынады да, аўыспалы мәниде айтарлық (онша) қолланылмайды. Сол себепли булар хақықат анық, туппа-туўры мәнини билдириў ушын хәр қашан илимий хәм публицистикалық стильде де қолланылады. Ал, қарақалпақтың тупкиликли синонимлери барлық стильден де туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де улыўма (жалпы) жұмсалып келе береди. Мәселен, **право-хуқық-ерк-бийлик** деген сөзле

мәніси бир-бирше жақын сөзлерден болған синонимлер. Бирақ қолланылыуы жағынан бирдей емес, бириңи орнына екиншисин айырым уақытлары ауыстырылып айтылған менен айырым уақытларда ауыстырып айтыуға келмей қалады. Себеби булардың хәр бир қайсысына тең өзгешелик мәнилик айрықшалығы бар. Мысалы: Немец басқыншылар Совет хаял-қызларының азатлықта жасау правосын тартып алғысы келеди («Қыз. ҚҚ.» г.). Патша көп жерлерди аралап киятырса, хуқықынан айрылған бир күнликши байдың намбарын аударып атырғанының үстине шығады («ҚҚ. х. е.»). Малийка перизаттың емин еркин жүриуине ерк берип, қаладан өзи шығарып жиберди («Қурбанбек»). ... Мийнеткеш жарлы халық Уллы Октябрь социалисттик революциясының аударыспағынан кейин өз еркинше жасау бийлигине еристи («Қыз. муғ.» ж.). Мине, бул жоқарыдағы келтирилген мысалларды таллап қарасақ булардың мәнилерини бир-бирине жақын болған менен булардың қолланылыуы жағынан азда болса мәнилеринде өзгешелик болады. Биреуиниң орнына, екиншисин ауыстырып қолланыуға болса, айырымларын қолланыуға болмайды.

Қарақалпақ тилиндеги айырым рус сөзлери дублет ретинде қолланылып келеди. Мәселен, жанр-тур, трубка-түтик, кружок-уйым, проект-жоба, корреспондент-хабаршы, эпитет-теңеу, агитация-үгит, интонация-дауыс ырғағы, гимнастика-дене шынықтырыу хәм тағы басқалар. Усы сыяқлы дублетлер келешек уақытларында бир-биринен таңланылып бөлинеди де, биреуи ғана қалыуы тийис. Хәзирги уақыттың өзинде бурыннан дублет ретинде қолланылып келген базыбир сөзлер өзинше айтылып, бөлине баслағанлығын көриуимизге болады. Мәселен, бурын көрсетпеген сөз бенен директива деген сөзлер бириңи орнына бири қолланылып келген болса, соңғы уақытларда көрсетпеген сөз русша инструкция мәнисинде айтылады да, директива деген сөз сянсий термин ретинде тилимизде қолланылып қалды. Демек, булар еки түрли мәниде қолланылып, бир-биринен таңланылып бөлинип кетти. Айырым уақытларында дублет ретинде қолланылып қандай да бир сөзлердин қарақалпақшасы хәзирги күнде гөнерип, улыуа халықтың қолланылыуынан шығып қалды. Мәселен, совет пенен кеңес, протокол менен мәжилис хат сыяқлы сөзлер 15—20 жыл бурын қатарласып қолланылып келген болса, хәзирги уақытта кеңес, мәжилис хат сыяқлы қарақалпақ сөзлери жарамсыз болып қолланыудан қалып қойды. Сондай-ақ булардан басқа жубайлары: совет, протокол қусаған рус сөзлерин әдебий тилдиң көлеминен (нормасынан), баспа сөз бетинен, соның менен бирге сөйлеу тилиниң өзинде де улыуа халықлық келбет (форма) алып, мықлы болып орнығып бекшишти. Ал айырым дублетлердин русшасына қарағанда қарақалпақшасы басым болып, жиий қолланылып жүр. Мәселен, дене шынықтырыуы, дауыс ырғағы, теңеу, хабаршы қусаған қарақалпақ сөзлери гимнастика, интонация, апитет, корреспондент сыяқлы

рус сөзлеріне қарағанда баспа сөз бетінде кең орын иелегені сезіледі.

Сондай-ақ, тіліміздегі айырым **форма менен келбет, метод менен усыл** қусаған сөзлерді дублет деп есаплауға болмайды. Себеби, бұлардың хәр қайсысының өзіне тән жеке мәнилік оттенкалары бар. Мәселен, **сөздің сыртқы формасы** дегендегі **форма** сөзін **келбет** деген сөз бенен аўмастырып қолланыуға болған менен, **форма менен мазмун хәр уақыт бир-бирине сәйкес келиуі керек** дегендегі **форма** сөзін **келбет** деген сөз бенен аўмастырып қолланыуға болмайды. **Хәр бир мугаллимнің өзінше сабақ түсіндириуі методы болады** дегендегі **метод** сөзін **усыл** сөзі менен аўмастырып қолланыуға болады. Ал, **марксистлик диалектикалық метод** дегендегі **метод** сөзін **усыл** сөзі менен аўмастырыуға туўра келмейди. Бундағы баслы себеп — бул жерде **усыл** сөзі **метод** деген терминнің мәнісін толық бере алмайды. Сонлықтан бундай сөзлерді дублет демей, синоним деп қарауымыз керек. Бул жоқарыдағы айтылғанлардан дублет пенен синонимлердің бир-биринен қандай айырмашылығы бар деген сорау тууы мүмкін. Бизнің көз-қарасымыз бойынша, дублетлердің билдиретуғын мәни жағынан, мәнилік оттенкалары жағынан бир-биринен хеш қандай айырмашылығы болмайды. Сол себепли дублетлердің тилде өмир сүриуін уақытша қубылыс деп қарасақ болады. Дублетлердің келешегі екі түрлі болуы тийіс: айырым дублетлердің биреуі улыўма халықлық қолланыудан жарамсыз болып бир рет ғана шығып қалады, ал, геибиреулері өз алдына айрықша мәни алады да, сайланылып бөлиніп кетеді.

Сондай-ақ синонимлер өз-ара бир-биринен мәнилік оттенкалары жағынан да, стильлік жағынан да, ямаса қолланылуы жағынан да әйтеуір белгили бир айырмашылығы болып отырады, тилде мәнилік жағынан бирдей, абсолют синонимлер болмайды. Сөйтип, рус тили дүньядағы ең алдыңғы қатардағы халық аралық тил сыпатында қарақалпақ халқының екінші ана тили болуы менен бирге миллий тиллерді байытуға тийкарғы дерек те болып отыр.

Бул рус тили тек совет халықлары тәрепинен ғана емес, ал дүньядағы басқа халықлар тәрепинен де үйренілмекте, рус тилине деген сүйиўшилиқ күннен-күнге артпақта. Сонлықтан рус тили хәқыйқатында да СССР дағы барлық халықлардың миллет аралық байланыс хәм бирге ислесиудің улыўма тили болып табылатуғынлығы сөзсиз.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЛЕКСИКАЛЫҚ СИНОНИМЛЕРИНИҢ ӘДЕБИЙ ШЫҒАРМАЛАРЫМЫЗДА ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Лексикалық синонимлер, көркем сөз құралларының бири сыпатында болып, биз оларды тилимизде дурыс орынлы пайдалансақ образлы мәшһлерди айрықша өткирлик пенен жеткизип бере аламыз. Соның ушын да синонимлер тилимизде үлкен әһмийетке ийе. Соңлықтан да бул жағдай ҳәзирги заман қарақалпақ тил билими тараўында терең изертлеўди ҳәм илимий пикирлер жүргизиўди талап ететуғын проблемалық мәселелердин бири болып табылады. Бундай актуаль мәселелердин бири лексикалық синонимлерди изертлеў объектиси етип, Совет тил илиминиң жетискенликлерине сүйене отырып, ҳәзирги заман қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлерди талантлы шайырлар ҳәм көрнекли прозаиклердин айырым шығармалары тийкарында синонимлердин қолланылыўдың базы бир өзгешеликлерин туўралы гейпара пикирлер жүргизиўди мақул көрип отырымыз.

Ал, қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлерди мәниен жағынан бир-бирине жақын болғаны менен оларды қоллеген жерде бирин-бири аўмастырып, бириниң орнына бири қолланылып кете беретуғын сөзлер деп қараўға болмайды, олар тек бир-бири менен бир мәнилеслиги жағынан бирлесип келетуғын болса, ал енди сол ортақ улыўма мәни олардың ҳәр қайсысында ҳәр қандай өзгешеликке ийе болып келип отырады. Бул жағдайды уллы критик В. Г. Белинский: «Мы крепко убеждены, что ни в одном языке не может существовать двух слов до того тождественных в значении, чтобы одно другое могло совершенно заменять и, следовательно, одно другое делать совершенно лишним»¹ — деп оғада дурыс көрсеткен. Мәселен, **пешана—маңлай, пияда—жаяў, бәлент—жоқары, бармақ—саўсақ, бәхәр—көклем, бала—перзент, жумыс—ис** ҳәм тағы басқалар. Мысалы: **Пешанасы** жазық болса, сымбатлы. Истен қайтпайтуғын болса ғайратлы (А. Дабылов). Баўырына басып аймапа, **маңлайынан** сүйеди (Ж. Аймурзаев). **Пияда** айдап ғаррыны, Малға жақын

¹Белинский В. Г. Сочинения, т. XII, стр. 260.

барады («Қоблаң»). Аттыға жаяу жолдас бола алмайды («ҚҚ. Х. Н.»). Ат суўғардым бәлент таудың қағынан, Қырқ жыл дәуран сүрдім ығбал-бағымнан («Мәспатша»). Самолет жоқары көтерілди, ... («Сов. ҚҚ.» г.). Зергерге буйырдың пируза жүзик, қайсы бармағына салған усайсаң (С. Нурымбетов). .. бес саўсағың бирдей ме, адам инанып болама (А. Бегимов). Сол жылдың бәхәри қатты сууық болып, халық егин еге алмапты (Қ. Айымбетов). Көклем келди, ислеп жерди, Жерге шигит ектиңиз. Кең далада, ел галаба, Қайсар хызмет еттиңиз (Қ. Султанов). Қолындағы емизюли баласын қапталына жатқызды (И. Дәуқараев). Анасы перзентиндеги өзгеристи сезбеди (Т. Қайыпбергенов). Түски чайын ишип болыудан атызға барып жумысқа киристи («Сов. ҚҚ.» г.). Қолдан келер ис жоқ (Ө. Хожаниязов).

Жоқарыдағы келтирилген мысаллардағы синонимлик қатардағы сөзлериниң мәнилери бир-бирине жақын. Деген менен бул сөзлер жазыушы-шайырлар тәрәпинен еки мәнилик отенокпенен қолланылып тур хәм бир-бири менен мәнилеслиги бойынша бирлесип келе алады, яғный олардың ұлыўма мәниси ортақ, деген менен биреўинде бар мәни айрықшалығы екіншисинен табылмайтуғыны өзнен-өзи белгили болып турғандай байқалады. Мине усындай мәниси жағынан бирдей ямаса бир-бирине жүдә жақын, қандай да бир мәни отнеоги менен айрылатуғын сөзлерди тил билиминде синонимлерге жатқарады. Усындай жағдайларды яғный гейпара синоним сөзлердиң өзгешеликлерин белгилеўди белгили тилши илимпаз Л. А. Булаховский¹ — бир предметтиң еки түрли атама менен аталыўын нәзерде тутып, тилде абсолют синонимлердиң болатуғынлығын да белгилеп береді. Сонылықтан да бир предметтиң еки түрли атамасы сыпатында келетуғын синоним сөзлериниң өзлери де олардың мәнисин, соған сәйкес синтаксислик айрықшалығы, экспрессивлиги, эмоциональлығы хәм қолланылыўы тағы басқа тәрәплерин қарағанда бир-биринен аз да болса айрықшалыққа ийе болып келеди.

Ал, жоқарыдағы алынған мысаллардағы «пешана — маңлай, пияда — жаяу, бәлент — жоқары, бармақ — саўсақ, бәхәр — көклем, бала — перзент, жумыс — ис» сөзлери бир предметтиң еки түрли атамаларын билдирип келетуғын синоним сөзлер болып есапланады. Бул келтирилген мысалларымызда олардың бир-биринен айрықшалығы анық сезилип турады. Сондай-ақ бириншиден, пешана, пияда, бәлент, бармақ, бәхәр, бала, жумыс сөзлери маңлай, жаяу, жоқары, саўсақ, көклем, перзент, ис сөзлерине қарағанда күнделикли аўыз еки хәм жазба түрде пикир алысыу процесинде жийи қолланылады хәм әдебий тилдиң лек-

¹ Булаховский Л. А. Введение в языкознание, часть II, Учпедгиз, М., 1954, стр. 38.

сикасында актив характерге ийе екенлиги мәлим болса, ал, бул еки сөз бенен бир предмет атамаларын түсинемиз, деген менен маңлай, жаяў, жоқары, саўсақ, көклем, перзент, ис сөзлери көбнесе халықтың сөйлеў тилинде қолланылады да ал, дәслепки пшана, пияда, бәлент, бармақ, бәхәр, бала, жумыс жубайларына қарағанда өзгеше мәни оттегоги сезилип туратуғынлығы белгили. Ал, екиншиден, гейпара сөзлер менен дизбеклесип қолланылғанда, екеўи бирдей қәлеген дизбекке қосыла бермейтуғынлығы айқын, тек олар контекстте ғана айырмашылықлары белгили болып келеди. Мәселен, бәлент таў, бәхәрги жумыс, бармақ бүгиў деп айтылған менен булардың жубайлары жоқары таў, көклем жумыс, саўсақ бүгиў деп айтылмайтуғынлығы мәлим, ал булар белгили бир сөзлерге ғана қосылып айтылады ҳәм белгили бир сөзлерге қосылып қолланылып жумсалады. Сонлықтан синонимлер қарақалпақ тилинде бир-бири менен азы-кем болса да өзгешелиги арқалы айрылатуғын сөзлер деген шешимге яғни жуўмаққа келүүге болады.

Тилдеги лексикалық синоним мәселеси ҳәр бир халықтың өзіндеги байлығын көрсететуғын ҳақыйқат миллетлик сыпатта болғанлықтап, буның мөлшерини бир тилде көп, екинши бир тилде жүдә кем болыўы тәбийғый қубылыс. Сонлықтан қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық составында жай түсиник формасында гезлесетуғын сөзлер ушырасады. Бул сөзлер тилдиң сөйлеў ҳәм жазба түрлеринде қолланыла береди. Мәселен, батырлық—мәртлик, адам—инсан—киси, саўаш—айқас ҳәм т. б. Мысалы: Ишинен мени жайнаған отын. Батырлық пенен қутқарып шықтың (И. Юсупов). Сениң тап усы мәртлигиң ушын, Аяғым келмес дуньяның бәрин (И. Юсупов). «Бул дуньянын көрки адам баласы», Дег дәртли Зийўарды алысар ядқа (И. Юсупов). Мен сөнермен, сөнбес үмит қуяшы. Бир күн дәўран келер инсаниятқа (И. Юсупов). Бул кисини көзге мақтаўдан гөре, пайдалырақ минин таўып сөккениң (И. Юсупов). Қосықтың саўаш қурал екенин, Ең дәслеп көриўим еди сол мениң (И. Юсупов). Жаңа турмыс ушын айқас жолында, Жүр едим, ол маған жолықты сонда (И. Юсупов). Жоқарыдағы келтирилген мысаллардағы батырлық, адам, саўаш сөзлери әдебий тилге тән болса, ал, мәртлик, инсан, киси, айқас сөзлери сөйлеў тилге тән болып отырғаны мәлим. Мине, бул жерде шайыр өзиниң қосықларында тилдеги ушырасатуғын сөйлеў тили менен әдебий тилде қолланылатуғын сөзлерди пайдаланғанын, олар тилимизде семантикалық-стильлик жақтан байытып отырғанылығы белгили.

Базы бир сөзлер стильлик жақтан ҳеш қандай шекленбестен, олардың қолланылыў өриси кең синонимлик қатар дүзип келеди. Мәселен, азатлық—еркинлик ҳәм т. б. Мысалы: Қараңғыдан атырып ең таңымды. Ашып едиң қуўсырылған жағымды, Мүмкин болса берер едим жанымды, Азатлыққа алып шыққан көсемиме (А. Дабылов), Тартынба еркинлик алған қарындас.

Жол ашық, жол ашық, жол ашық саған (И. Юсупов). Мысалдардағы келтирилген бундай синонимлер хэмме Ұақыт барлық стильлерде хызмет етпн келеди, соныц ушын буларды стиль аралық синонимлер деп атаўға болады. Сондай-ақ илимпаз — алым сыяқлы синонимлик қатар илимге байланыслы пайда бөлған синоним болып, буидағы илимпаз сөзи тилимизде актив қолланылып келип, бул тилде еркин қолланылыў мүмкиншилигине ийе болып келеди. Мысалы: Өз кеўлинде билгир илимпаз болып. Маған горизонтты түсиндиргени (И. Юсупов). Түрки ғой алымлар радиолер хэм шайырлар да жүдә көп болған (Х. Хәмидов). Минне, усындай синонимлер жәмийетимиздин илим хэм техникамыздың раўажланыўы менен стильлик қолланылығы жағынан өрслери кеңейип отырады. Ал, тилимиздеги синонимлердин базы биреўлери аўыз еки сөйлеў тилиниң стилине тән болып, олар қарақалпақ тилиниң лексикасынан белгили дәрежеде орын алатуғынлығы мәлим.

Соның менен қатар синонимлер сөзлердин улыўма мәнилик бирлесийине қарай жәмлестириледи хэм олар бир ғана ҳақыйқатлық шынлықты көрсетип, бир ғана түсиникти билдиргенликтен, оларды синоним деп есаплайды. Соныц ушын да В. Н. Цыганова: «Смысловая основа является одним из критериев при установлении границ синонимического ряда»¹ — деп көрсетеди. Ал, синонимлердин лексика-грамматикалық бирлиги — синонимлер улыўма мәнилик жағынан бир тутас болып қоймай лексика-грамматикалық жағынан да бирликте болып келиўи миннетли шәртийн биринен есанланып, олар синонимлик бир қатарға киретуғын сөзлер бир ғана сөз шақабынан болып келеди.

Ал, тилдеги лексикалық синонимлер жәмийеттиң хэм халықтың мәдениатының раўажланыўы менен бекем байланыста болады хэм өзлериниң атқаратуғын хызметине, семантикалық айрықшалықларына қарай хәр қыйлы болып ушырасады. Лексикалық синонимлер тил стильлериниң барлығында стильлик айрықшалықларына қарай, белгили дәрежеде хызмет етеди. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлер көркем әдебиат стилинде қолланылып, олар бирден тек ғана (поэзия жанрынан ибарат болған болса, соңғы дәўирде жанрлық жақтан раўажланып, олар прозалық стилине қәлиплесип, кеңейип отырды. Мәселен, доктор-врач; емлеўхана-аўырыўхана хэм т. б. Мысалы: Берекет тапқыр, колхоз районнан «Тез жәрдем» шақырып, докторлардың кеңеси бойынша емледи, — деди апам (Т. Қайыпбергенов). Қапталындағылардың көз-қарасынан, врач пенен сестралардың хәркетлеринен хәштеңе сезе алмайман (Т. Қайыпбергенов). Нөкистеги емлеўханада узақ жаттым (Т. Қайыпбергенов). Аўырыўхана кеўлинизге жақпаса, үйинизге қайтқа-

¹Цыганова В. Н. Синонимический ряд. Сб. «Очерки по синонимике современного русского литературного языка», М.—Л., 1966, стр. 168.

ныңыз мақул (Т. Қайыпбергенов). Мине, көрсетілген мысаллардағы **доктор-врач, емлеухана-ауырухана** деген сөзлері синонимлік қатарлар дүзеп қазирги дәуирде кең өрис алған медицинаға байланыслы терминлик ҳәрекетке ийе болған сөзлерди жазыушы өзиниң прозалық шығармаларында шеберлик пенен бере билген.

Жазыушылар өз шығармаларында өндирислик-техникалық стилиндеги сөзлерди пайдаланып, синонимлик қатарларды қоллестирген. Мәселен, **өжире-бөлме** хәм т. б. Мысалы, Жасы үлкен бир **өжиреге** киргизилип, өз қатарлары менен айтысып, шертисийде еди (Х. Хамийдов). Биреудин қууысынан бир кишигирим **бөлмени** ретлестирип жумыс излей басладым (Х. Хамийдов). Бул келтирилген мысаллардағы **өжире-бөлме** сөзлерди қурылыс тарауына байланыслы синонимлик қатар дүзеп келинген. Мине бундай сөзлерге яки лексикалық синонимлерге эмоциялық мәни берип образлы қолланыу, көркем әдебият стилине тән болып тур.

Көркем әдебияттағы поэзиядағы хәм прозадағы стильлерди өзлериниң тәбияты жағынан басқа стильлерге қарағанда көркем образлы, эстетикалық тәсири күшли сөзлердиң жыйынтығынан қуралады. Ал, сөйлеуде ямаса жазыуда бир сөзди қайтақайта қайталаушылықлар стильлик жағынан кемшиликке алып келеди. Сонлықтан лексикалық синонимлерде стильлик айрықшалықларына қарай дурыс, орынлы пайдаланыуына кеуил бөлиниуи тийис. Ал, базыбир жағдайларда көркем әдебиятларда сөз шеберлерди поэтикалық қайталауларды поэзиялық шығармаларда стильлик жақтан мәни өткирлигин арттыруу мақсетинде пайдаланған. Бундай қайталаулар арқалы образлы мәниллерди күшейтип берну барлық сөз шеберлеринен тән деп санлауға болмайды, бул жағдайды тек гана айырым сөз зергерлериниң шығармаларынан ушырата аламыз хәм олар қазирги уақытлардағы алға қойылған дәуир талабына сай келетугып көркем әдебий шығармаларында гезлестирюге болады.

Улыуа алғанда қазирги заман қарақалпақ тили лексикалық синонимлерге оғада бай. Бул оның миллий мәдениатының, социалистлик хожалық турмысының гүлленип рауажланыуынан дерек береди. Бизин жоқарыда материал етип алған жазыушышайырларымыздың қарақалпақ тилиниң лексикалық байлығын орынлы пайдаланған хәм өзлериниң сөз қолланылыуы менен стиль айрықшалығы менен тығыз байланыслы. Олар синонимниң жоқарыдағы өзгешеликлерин, мәнилик-стильлик айрықшалық белгилерин басшылыққа алыу арқасында өз шығармаларының көркем образлы болыуына ерискен. Ал лексикалық синоним әдебий шығармаларымызды жазыушышайырларымыздың профессионааллық (қәнигелик) синонимлери өз мийнетлеринде қолланыу жағдайларында көплеп ушыратамыз.

Қарақалпақ тилиндеги кәсипке байланыслы арнаулы сөзлер Октябрь революциясынан бурынғы хәм соңғы дәуирлер ишинде

қәлиплесті. Мәселен, **туқым-дән** хәм т. б. Мысалы: Арбалап төгин төккендей, Тақыялап **туқым** сепкендей (Күнхожа). Дәнди сәуір мушын тауық, баратыр ишлерим күйе (Күнхожа). Мысалардағы бул **туқым-дән** сөзлери дийқаншылық кәсибине байланыслы синонимлик қатар қурап турыпты. Соның менен бирге көркем әдебиятта яғни әдебий шығармаларда халықтың күнделик күн көриси сүўретлеўге байланыслы стильлик планда пайдаланылған. Сондай-ақ тилимизде соңғы дәўирде интернационаллық сөзлердиң тәсиринде көп ғана сөзлер кирип өзлесип отырды. Мәселен, **председатель-баслық, печать-мөр, экзамен-имтихан-сынақ** сөзлери пайда болып отырды. Мысалы: Атыз аралап колхоз **председатели** суўшылар менен бирге бираз сөйлесип турды («Қыз. ққ.» г.). Жыйналыста колхоз **баслығы** қызып сөйледі («Қыз. ҚҚ.» г.). Бекниязов қойын қалтасынан дөңгелек **печать** басылған документти шығарып майорға көрсетти (А. Бекимбетов). Патша қол қойып **мөр** басып, қағаз берип, оны шыбынға патша етип тайынлапты («ҚҚ. х. е.»). Портфельин ашып, ишинен бир қағазды алып, студентлерге **экзаменлер** бойынша өткерилетуғын консультацияның қағыйдаларын оқый **баслады** («Әмиўдәрья» ж.). **Имтихан** мәҳәлинде комиссия столының алдында бурын жуўап беретуғын кеўилли ўақыттың бир қанша сезимин әсте-ақырын өткенин жақсы көресен («Әмиўдәрья» ж.). Хәўесим күшли алдағы, Шайырлық **сынақ** жолдағы (С. Нурымбетов). Бул келтирилген мысаллардағы **председатель-баслық, печать-мөр, экзамен-имтихан-сынақ**, сөзлери арнаўлы кәсипке байланыслы синонимлик қатарлар пайда етип тур. Булар көркем әдебиятта халық турмысындағы өзгерислер менен жағдайларды сүўретлеўде кеңнен жазыўшы-шайырларымыз өз шығармаларында пайдаланып отырған. Сондай-ақ, қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердиң хәзирги дәўиримиздиң жәмийетимиздиң раўажланыўы, илим хәм техникамыздың өсиўи нәтийжесинде, қолланылыў өрисииниң кеңейиўи хәм бир сөз шебериниң лексикалық синонимлерди қолланыўдағы ең баҳалы сөз ғәзийнелериниң бири — синонимлер болып есапланады.

1. Қарақалпақ тили лексикасындағы профессиональлық (қәнигелик) синонимлер әдебий шығармаларымызда қолланылыўы.

Қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы профессиональлық синонимлердиң өзине тән қолланыў қәсийетлерин үйрениў қарақалпақ тил билими ушын теориялық хәм практикалық әҳмийетке ийе. Сонлықтан әдебий тилдеги профессиональлық (қәнигелик) синонимлер—лексиканың составлы бир бөлеги болып табылады. Қарақалпақ әдебий тили лексикасы бойынша усы ўақытқа шекем бир қанша илимий мийнетлер шықты. Бирақ та бул мийнетлерде елеге шекем профессиональлық синонимлер өз алдына айырым тема иретинде арналып изертленилмеген. Улыў-ма миллетлик тилге тән белгили бир профессияға байланыслы синонимлик қуралларды изертлеў тилдиң активлик стиллерин

белгилеуде және семантикалық раўажланыў заңлылығын ашықлауға жәрдем етеди. Бул сыяқлы проблемалық мәселелерди шешип, бир жолға салыў жүдә әҳмийетли, жуўапкерли хәм қыйын жұмыс.

Усыған байланыслы биз қарақалпақ тилиниң лексикасындағы профессионаға байланыслы синонимлик лексиканың қолланыў жағдайлары бойынша характеристика бериўде халықтың күнделикли турмысында қолланылатуғын барлық сөйлеў хәм әдебий тилдиң лексикасы ҳаққында сөз етиўди орынлы деп ойлаймыз. Себеби, жәмийет тил арқалы өз ара қатнас процесинде сөйлеў тилиниң элементлеринен де, әдебий тилдиң лексикалық элементлеринен де пайдаланады. Биз тилден пайдаланғанда сол тилде анаў ямаса мынаў халық коллективиниң белгиле бир кәсипке, қәнигеликке, территорияға тағы басқаларға байланыслы тил өзгешеликтери болып отырады. Бирақ та, пикир алысуў процессинде сол коллектив ушын олардың қайсысы болса да хызмет ете алады. Сонлықтан белгиле бир кәсипке, айтайық, пахташылық, балықшылық хәм тағы басқа да кәсиплер менен шуғыллануўшы адамлар арасында, олардың кәсипине байланыслы өзгешеликтерди билдиретуғын белгилерди көре аламыз. Соның менен бирге олар я кәсип дөгерегинде болып, я территориялық болып ҳеш қандай шекленушликти билмейди. Сонлықтан олар ҳәр бир адам ушын жалпы, улыўма халық тәрәпинен қабыл етилген лексикалық сөзлер болып есапланады.

Тилимиздиң белгиле бир профессионаға байланыслы синонимлик лексикасын үйрениў халқымыздың тарийхын, материаллық мәдениатын пайда етиў, қарақалпақ тили тарийхын хәм диалектологиясын ислеў жүдә зәрүрли жұмыслардың бири. Сонлықтан да тилдеги профессионаға байланыслы синонимлик лексиканы изертлеў, стильлик мәниси ямаса қолланылуў өриси жағынан классификациялаў мәселеси ҳәзирги заман қарақалпақ әдебияты үлгилерине тийкарланып анализ жасауды талап етеди. Қарақалпақ әдебий тилиндеги айырым профессионаға байланыслы сөзлердиң көпшилиги социализм дәўиринде ғана әдебий тилге кирип, әстелик пенен қәлиплесип, халықтың керегине жұмсалынып, тилдиң сөзлик составы толығып, айрым грамматикалық формалары жетилип, тилдиң жаңа элементлери пайда болып, әсте ақырын раўажланып отырады.

Хәр қандай әдебият хәм искусствоның тасқынлап раўажланыуы ушын әдебий тилдиң көркем сөз шеберлигинен дурис пайдаланыў, соның менен бирге оған, тилге жүдә шеберлик пенен қатнасуў ҳәр бир жазыушының әдиўли ұазыйпасы. Әдебий шығармаларда толық, түсиникли хәм жағымлы түрде берилиўинде сөз хәм оның түрли мәнислерине жетерли итибар бериў айрықша әҳмийетке ийе. Егер сөз мәнислеринен дурис пайдаланылса, белгиле бир ой дөгерегине жәмлесіуши лексикалық мәнилер арасындағы байланыс толық есапқа алынса, жазыушының пикири образлы болатуғынлығы гүмансыз.

Сөзлердің көп мәнилігі жағынан қарақалпақ тилиде бай тиллердің қатарынан орын алады. Ал сол мәнилерди қалай пайдаланыў, әлбетте, тек ҳәр бир жазыўшының уқыбына, әдетле-ниўине ғана байланыслы. Бул нәрсе көркем сөз шебери ушын айрықша әҳмийетке ийе. Өйткени қушлы әдебий шығарма дөре-тиў ушын соған сәйкес тилдің де болыўы тийс. Сондай-ақ әде-бий шығармалардағы сөзлер көп мәнили болып та келе береді. Бул тилдің раўажланыўындағы тарийхий процесстин нәтийже-си болып табылады. Көркем шығармалардағы сөзлердің көп мәнилігі әдебий тилдің байыўына, жәмийеттиң экономикалық турмысының раўажланыўына және де гейбир сөздің ишки мә-ниси кем-кем толығып, көбейип отырыўында үлкен әҳмийетли орын тутады. Сонлықтан С. Ибрагимов «олар әдебий тилдің лек-сикасын байытып, толықтырып отырыўға себепши болады»¹ деп көрсетеди.

Көркем шығарма ушын сөз мәнилерине байланыслы итибар етилиўге тийсис жағдайлардың бири, сөздің синонимлик мә-нилери болып есапланады. Соның ушын да тилимизде мәнилик жақтан бир-бирине жақын сөзлердің топары көп, бирақ сол мәнилес сөзлердің өзиниң өзине тән өзгешелиги, айрықшалы-ғы болып келетуғынлығы даўсыз. Бундай синонимлик мәнилер шығарманың тилинің көркемлігин, образлылығын хәм орамлы-лығын дөретіўде айрықша практикалық әҳмийетке ийе болып келеди. Әдебий шығармалардағы көп мәнили сөзлердің айыр-машылық белгилери болып, оның тийкарғы белгиси — сөз мә-нилериниң өз-ара байланыслы болыўы, араларындағы семанти-калық байланыстың көбейіўи, бул биринши белгиси болса, екін-ши белгиси сөздің мәниси көп те аз да болыўы болса, үшін-ши белгиси көп мәниликтің синонимлер менен байланыста бо-лыўы. Бундай мәнилик қубылысты тил илиминде сөзлердің се-мантикалық кеңейіўи делinedи. Демек, әдебий шығармаларда-ғы тилдеги сөздің көп мәнилігі тилдеги синонимлердің көбе-йип отырыўына тәсирин тийгизип отырады хәм де булар тили-миздеги сөзлерде профессиональлық синонимлерди пайда ете-ди. Әдебий шығармалардағы бурын айтылынбаған ямаса дық-қатқа үйреншикли болмаған қарақалпақ әдебий шығармасында-ғы профессиональлық синонимлер деген мәселени ортаға тас-лаўды сөз етиўди орынлы деп ойлаймыз.

Қарақалпақ әдебий шығармаларындағы профессиональлық синонимлердің өзине тән қолланыў қосийетлерин үйрениў қа-рақалпақ тил билими ушын теориялық әҳмийетке ийе. Сонлық-тан көркем шығармалардағы профессиональлық синонимлер әдебий шығармалардың составлы бир бөлеги болып табылады.

¹ С. Ибрагимов. Профессиональная лексика Узбекского языка, Таш-кент, 1961, стр. 5.

1700
1700
3400

Көркем шығармаларда белгилі бір профессияға (кәсіпке) байланысты синонимлік құралларды ізертлеу ұлыұма миллетлік тилге тәп тилдің жаңлы, активли стиллерин белгилеуде және семантикалық раўажланыў заңлылықларын анықлаўға жәрдем етеди. Бул сыяқлы проблемалық мәселелерди шешип, бир жолға салыў жүдә әҳмийетли, жуўапкерли хәм қыйын жұмыслардың бири.

Соның ушын да биз қарақалпақ әдебий шығармаларында кәсіпке байланысты синонимлерди қолланылыў өриси бойынша шығарманың көркемлігин, жазыўшының кейиплигин, хәр қыйлы образын жасаў ушын синонимлерди түрли усыллар менен пайдаланады. Халықтың сөйлеў тилинің элементлеринен де, әдебий шығармалардың тилинің элементлеринен де пайдаланады. Бул элементлер турмыстың қайсы тараўында болса да, сөйлеўшиниң де, жазыўшының да лексикалық байлықларының тийкарларын қурап отырады. Олар икир алысыў процесинде сол коллектив ушын булардың қайсысы болса да хызмет ете алады. Демек, хәзирги заман қарақалпақ әдебий шығармаларындағы профессиональлық синоним дегенимиз — белгилі бир кәсіп дөгеревидегі қолланылатугын, мәнилери бир-бирише күтә жақын болған сөзлерге айтылады. Бул сол кәсипте ислеўши адамлардың көркем шығармаларына тәп болып келеди. Сонлықтан белгилі бир кәсіплер менен шугылланыўшы адамлар арасында, олардың кәсипине байланысты өзгешеликлерди билдиретуғын белгилерди ушыратыўға болады.

Профессионализмлер коммунистлик қурылыстың түрли тараўларында ерисилген жетискенликлер хәзирги заман илими менен техникасының раўажланыўындағы көрилмеген прогресс өндирислик техникалық жаңа түсиниклердиң сәйкес атамаларын дөретип, тилимизде профессионализмди яғный лексикалық синонимлик қатарлар үзликсиз кеңейип отырады. Бундай кәсіплик терминлер тилимизден белгилі орынды ийелеўди, ұлыұма халықлық түсиникликке ийе кең қолланыўшы сөзлер топары жаллы халықлық сөз сыпатында баҳаланады. Сөйтип булардың қолланылыў өриси хәм активлигин тилдің хәзирги раўажланыў дәрежеси турмыстың қайсы тараўында болса да, сөйлеўшиниң де, жазыўшының да лексикалық байлығының тийкарын қурап келеди. Әлбетте, олар өндирис процеслеринде, мийнет етиў қуралларына, сондай-ақ мийнет өнимине байланысты кәсіплик айрықша түсиниклердиң атамалары сыпатында танылынып, олар лексикалық бирликлер ретинде киргени менен, функциональлық жақтан актив характерге ийе болмай, көбинесе тек кәсіплес қәнигелер тилинде ғана қолланылып келип, олар өзлериниң көп мәнилик қәсийетлерине, образлы мәниге ийе болып, тилдің жаңа, тың элементлери пайда болып, әсте ақырын раўажланып отырады. Шынында буны Ж. Досқараев «миллет тилинің ра-

ұажланыуы тилдің жаңа, тың элементтерінің кеңейіуі менен де байланысly»¹ дейді.

Демек, тилдің тың жаңа элементтері тилимиздің сөзлик составын толықтырып, оның базыбир мәселелерин изертлеу үшін ең көркем материалдың бири болып есапланады екен. Соның үшін әдебий шығармадағы белгилі бир профессияға байланысly сөзлерди жыйнаудың, изертлеудің айрықша әхмийети бар екенлиги даусыз нәрсе. Сонлықтан қарақалпақлардың сөйлеу тилинде де әдебий шығарма тилинде де айырым сөзлер синоним претинде қолланылып отырылады. Ол синонимлердин айырымлары қарақалпақ әдебий тилинің тийқарғы сөзлеринен болып келіп, ал, базы биреулері басқа әдебий тиллерден, яғни тууысқан түркий тиллерден, әсиресе рус тилинен келип кетип, қарақалпақ әдебий тилинің тийқарғы сөзлері менен қатар, бирге қолланылып отырады. Демек, қарақалпақ әдебий шығармаларында жалпы улыуға халық тили менен бирликте айырым группа адамлар тилинде қолланылатуғын ҳәр түрлі профессияға (кәсипке) байланысly сөзлерде тилимизден көплек ушыратыуға болады. Олар әдебий шығармаларымызда синонимлик қатарларды қурайды.

Мәселен, **жай-там, тор-ау** ҳәм тағы басқалар. Мысалы: Анау не жай монша ма?—Әйтеуірде пухталапты-ау соншама (И. Юсупов). Там басына тары жайдым кепсин деп, Мен ярыма хат жазаман келсин деп («КК. х. қ; қ. қ.»). Қазы қалан ийшан молла, «Шәрийхат деп салды **торға** (С. Нурымбетов). Душпанлар тұтылса, **аулар** сетилмей, қалар десек, **ауымыз** ыдырап турыпты (К. Ирманов).

Көркем шығармалардағы базыбир сөзлер қөлеген жағдайда бир-биринің синоними болып келе береді. Олардың мәнилери жеке турғанда да, текст ишинде де синоним болып туратуғынлығы сезилип турады. Мәселен, **қырма-зерен-тостаған, шөгирме-қураш-телпек, илгешек-илгек-тийреуиш** ҳәм тағы басқалар. Мысалы: Анасы Тилегенди турғызып, бир **қырма** жарманы алдына әкелип қойды (Қ. Айымбетов). Жалма-жан шөмишти алып, сол қолында турған **зеренди** ярым етип сорпа қуйды да, тауықтың бир сатанын салды (Ж. Аймурзаев). Олардың да **тостағанын** да жартыулы ҳеш нәрсе қалмады (Н. Дәуқараев). Әреби, шийразы байларда болды. Оны кийип, олар тойларда болды, Мурны аспаңда, кеуили айларда болды. Дәуири шым-шытырық болған **шөгирме** (И. Юсупов). Бир атын **телпекдур**, бир атын **қураш**, Заманында кийим болғаның ырас (И. Юсупов). Жаз болса жигитке қалпақ жарасар, Қыс болса жигитке **телпек** жарасар, Екеуимиз ҳәм бир ауылдың баласы, Сизге ойын, бизге күлкі жарасар («КК. х. қ.»). — Жәнигүл Бектемирова жерге түсип

¹ Ж. Досқараев. Арал, Каспий балықшыларының тилінегі профессиональдық лексикасының материалдары. «Вопросы истории и диалектологии Казахского языка» Выпуск I, Алма-Ата, 1958, 85-бет.

кеткен **илгешегин** алды да терген пахтасын төрезиге қойып **өл-** шетти («Жеткиншек»). ...қолындағы **илгегин** Жумагүл жағасына илдірди де, өз жұмысына айланысты («Жеткиншек»). ...кемпир врач келиуден, көйлегінің жағасындағы **түйреуішин** жаздырды да көкірегіннің аұыратуғын жерлерін көрсетті (Н. Бөркешов). Жоқарыдағы **қырма-зерен-тостаған; шөгирме-қураш-телпек; илгек-илгешек-түйреуіш** деген синонимлердің мәнилерінде хеш қандай айырмашылық жоқ. Булардың хәр қайсысы белгилі бір нәрсенің атамасын көрсетеді. Сонлықтан Ә. Болғанбаев «сөзлердің басқа сөзлер менен қарым-қатнасқа түспей-ақ, жекке турғанда да улыма мәнилес екенлигин бірден ажыратыуға болатуғын синонимлерді турақлы синонимлер»¹ деп атайды. Соның ушын да бундай синонимлерді яғный турақлы синонимлерді бір мәнилес турақлы синонимлер деп есаплауға болады.

Ал, әдебий шығармалардағы гейпара сөзлер тек анау ямаса мынау контексттің ишинде белгилі бір мәнісінде ғана екінші сөз бенен синоним бола алады. Әдетте, бундай сөзлер, сөздің көп мәнилі, аұыспалы мәнилері тийкарында пайда болған синонимлерден есапланады. Мәселен, **ақ алтын, қара алтын, сары алтын, саат** хәм тағы басқалар. Мысалы: Балам дейди орны басқа хәр алтын, **Ақ алтын, қара алтын, хасыл сары алтын**. Билимліге дүнья жүзи бәри алтын. Балам оқый гөр деп сөйледі жүрди (А. Дабылов).—Хош, иним, қалай **саат** қанша болды? (Ә. Атажанов). Булардағы **ақ алтын, қара алтын, сары алтын, саат** деген сөзлер өзлеринің туұры мәнилерінде қолланылмай, аұыспалы мәнилерінде жумсалынып келген. Бундағы **ақ алтын**, деген сөз **пахта** деген мәни де, **қара алтын** деген сөз **көмир** деген мәниде, **сары алтын** деген сөз **салы** деген мәниде, **саат** деген сөз **ұақыт** деген мәниде хәм сол сөзлер менен усы мәнилеріне ғана синоним болып келе алады. Ал жеке турғанда туұра мәнилері менен синонимлік қатарды қурай ала алмайды (бірақта аұыспалы мәнистеги сөзлердің айырымлары тилимизде көбірек қолланылып, хәммеге түсінкилі болған жағдайда, олар турақлы мәниге ийс болып контекстсиз-ақ синоним болыуы да мүмкин). Сонлықтан бул жағдайды Ә. Болғанбаев «сөздің жекке турғанда мәнилеслік қасийети сезилмейтуғын, тек аұыспалы мәниде келип, белгилі бір гөпте қолланылыуы жағынан бір қыйлы болып туратуғын сөзлерді контекстлік ямаса шәртлі синонимлер»² деп көрсетеді. Соның ушын да бундай сөзлердің синонимлік қасийети шәртлі хәм белгилі бір контексте ғана анық көринуі отырады. Әдебий шығармаларымыз-

¹ Ә. Болғанбаев, Қазақ тилиндеги зат есімдик синонимдер, Алматы—1957, 36-бет.

² Ә. Болғанбаев, Қазақ тилиндеги зат есімдик синонимдер, Алматы—1957, 38-бет.

дағы синонимлер семантикалық—стильлік айрықшалықтары оттепоги арқалы да айрылып отырады. Мәселен, **малақай-үшқулақ-папақ-дегелей-жатақ-соппас; постын-тон** хәм тағы басқалар. Мысалы: **Малақайына** қолын узатқаны да сол, тереклердің бүр-тиклерине көзи түсип, дәлсіпкі ойының хәммесін тағы да умытты (Т. Қайыпбергенов). ...Қәдір қулашын жайып қулағанда, басындағы **үшқулағы** да ушып кетті (Қ. Султанов). ...басларында **папақ**, дамбалларының балағын түрген, үстине қалың шапан кийген (Қ. Айымбетов). ...басындағы **дегелейін** қолына алды да майданға шығып кетті ғарры (Ж. Аймурзаев). Ол ғарры басындағы **жатақты** алды да керегесің басына илдирип қойды («ҚК. х. е.»). Бізлер менен қара жүн сақаллы, толық денели **соппас** кийген бір адам жолдас болды (Қ. Айымбетов). Мине-булардан басқа халықтың сөйлеу тилинде **тумақ, ийткулақ, қулақшын** деген синонимлік вариантларында тилимизден ушыратыуға болады. **Малақай**—бул басқаларға қарағанда үлкенлеу болып келип, қойдың жүнли терисинен хәм тағы басқа да хайуанлардың терисинен тигиледи. **Үшқулақ**—қарақалпақлардың революцияға шекемги дәуірде таралып, руслардың ушанкасының формасына усас. **Папақ**—қозының тықыр жүнинен исленип, үсти жағы көк ямаса қызыл мақпал менен қапланып, буны көбинесе жас жигитлер кийетуғын болған. **Дегелей**—қой терисинен жүни өсик түрinen енли етип ернегине қойылып, үсти хәр қыйлы товар менен қапланады. **Жатақ**—қой терисинің жүн жағы ишине қаратылып тигилген болып, буны жасы қайтқан ғаррылар кийетуғын болған. **Соппас**—бул да жатаққа усас болып, буны да ғаррылар кийетуғын болған. Бул сөзлердің мәніси атқаратуғын хызмети жағынан бирдей, бирақ булар бир-биринен қандай да бир белгилери арқалы парқ қылып отырады. Сондай-ақ, **постын**—бул өскин қойдың терисинен ийленип, сырты сары бояу менен (анарпост) боялады. Ал, **тон**—болатуғын болса, бул эпийайы қойдың терисинен исленеди. Мысалы: Аяғында қонышлы үлкен галош, үстінде қой терисинен тигилген **постын**, қабағы қалың, күте жоталы ири адам еди (Қ. Айымбетов). Оның қасында үстине **тон** кийген ләскелтек кишкене ғарры жүретуғын еди (Қ. Айымбетов). Жоқарыдағы синонимлердің де мәнилери, атқаратуғын хызметлери бирдей, бирақ та булардың бир-биринен қандай да белгилери арқалы парқ қылатуғын синонимлер болып есапланады. Бул айтылғанлардың өзи синонимлердің базы биреулері айтатуғын ойды, пикирди дурыс, анық бере билиу үшін қолланылатуғын олардың мәнилери бир-бирине жақын хәр түсиникти аңлататуғынлығын көрсетип тур. Усындай мәніси менен атқаратуғын хызмети жағынан бир-биринен жақын белгили айырмашылықты, парқты анықлайтуғын синонимлерди усас, түслес синоним деп көрсетиуге болады. Усы жағынан қарап, бундай усас, түслес синонимлердің басқа синонимлерден айрықшалығы бир-бирине жақын түсиникти билдиретуғын сөзлердің мәнилеринде ол мәнилердің бир-бирине усаслық (оттепоги) жағынан

айырмашылығы болыуына да деп есаплауға болады. Мәселен, **жайыу-алана-шал-шалша** хәм тағы басқалар. Мысалы: Ол баяғы түлкі малақайлы, қызыл бет киіп екен, оның артындағы **жайыудың** үстіндегі уйықлап атырған пышықты көтеріп сыртқа шығып кеттім (Ч. Айтматов). Бийдай салған қаптардың арасында **аланадан** тигілген жети пуддық бір қанар бар еді (Ч. Айтматов). Балықшылар балық аулап қиятырып бір ылашыққа чай пішіуге келсе, бір кемпір **шал** тоқып отыр екен («КК. х. лөг. хәм анекд.»). ...жигит өлген баланы дәрриу **шалшаға** оран жасырып, тоғайға әкетеді («КК. х. е.»). Жоқарыдағы **шал-шалша-алаша-жайыу** деген синонимлер бір-бирине мәнилери жағынан жүдә жақын екенлігін билдиріп келеді. Солай болса да олардың хәр қайсысы бір-биринен өз мәнісінен уасалығы (оттепегі) жағынан айырмашылықта болып келип отырады. Усындай жақтарына қарап, басқа синонимлерді уасалық синонимлердің тийкаргы айрықшалығын көріуге болады.

Қарақалпақ әдебиі тилиндегі синонимлердің семантикалық стилистикалық айрықшалығы жағынан бір-бирине жүдә жақын сөзлердегі мәнилік айырмашылықтарды ашық, ашық етип бере биліу керек болғанлықтан әдебиі шығармада синонимлер пайда болып отырады. Бул жағдай тилде жүдә кең, көп болыуы сөз байлығының рауажланыуы болып есапланады. Соның ушын да тилдің сөзлік составын, оның тийкаргы сөзлік фондын жаңа сөзлер менен толықтырууда синонимлер әҳмийетли орын тутады.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебиі тилиндегі сөзлер Октябрь революциясы орнағаннан кейін тилимизде бір қанша сөзлер жаңа мәниге иіе болып яғниі базы бир сөзлердің бурынғы мәнісін өзгеріп, гөнерип, басқа мәниге ауысып отырған сөзлерді де көріуге болады. Мәселен, **ыштан-дамбал-дизгийим** хәм тағы басқалар. Мысалы: **ыштан**ды да жууып бер, мен Бухараға кетемен,—деді гарры кемпірине («ҚҚ. х. лөг. хәм анекд.»). Жетім бала жыртық **дамбалын** киіп алып байдың алдына барып хәқысын сорапты («ҚҚ. х. е.»). ...хәш дәрриу **дизгийимин** алды да жаптан түсіп өтіу менен болды («ҚҚ. х. е.»). Булардағы **ыштан-дамбал-дизгийим** деген синонимлік қатар, бурып қарақалпақтардың турмысында ер хәм хәял қызлардың ишки киімлері болып келген болса, ал хәзирги дәуіримизде булардың орнына басқа киімлер **триси, брики (шалбар)** пайда болып, олардың мәнісінде атқаратуғын хызметінде қолланылып жүрипти. Ал, **ыштан-дамбал-дизгийим** деген синонимлік қатар әдебиі шығармалардан гөнерип, мәнісін атқаратуғын хызметі өзгерді. Бул сыяқлы синонимлік қатарлар көркем шығармаларымыздан сийрек табылады.

Сондай-ақ қарақалпақ әдебиі тилинің сөзлік составына рус тилинен кирген хәм рус тили арқалық басқа да шет тиллерден кирген ауысқан сөзлер менен терминлердің улыуға өзлесіуі, бул көркем шығармаларымыздағы синонимлік қатарларымыздың байыуына, рауажланыуына үлкеп тәсірін тийгизип отырады.

Мәселен, **лом-сүймен; носилка-зэмбер; отвертка-ашар, зубило-қашау, плоскогубцы-қысқыш-атауыз** хәм тағы басқалар. Мысалы: О, солдат! нағыз мийнеткешсең ау! **Лом** болса да оқоларды қазып болдың, ... (Т. Халмуратов). Қазыудың ең төменгі жағындағы табаңда турғып, **сүймен** менен босатылған ылайды бели менен итып тур (Ж. Аймурзаев). Азаңда Глеб Платонович пенен сқладқа барып, **носилка** менен материал әкелдим (Т. Халмуратов). Төртинши қатардағы турған адам, оны **зэмберге** салады (Ж. Аймурзаев). Үсти-басы қап-қара май механик винтлерини **отвертка** менен бурап, майлап жүр (Н. Дәуқарасв). Қолыңа **ашар** алып, ремонтқа киристи (С. Нурымбетов). Жүр мен саған детальды **зубило** менен дурыс жоныу жолын көрсетейин. (Т. Халмуратов). ...хәкимнің үлкен ағаш дәруазасына **қашау** менен нағыз ойып отырған ғарры, қапалы түрде езиу тартып (Б. Бекниязова). ...Жамалды станокқа қайта әкелип **плоскогубцы** менен патронға деталды қатырды да, станокты жүргизип жиберди (Т. Халмуратов). ...Иван өзиниң ислеген шынқобызын **қысқыш** пенен қысып қызларға көрсетип тур (Б. Бекниязова). Палман машинканың қулағындағы сымды **атауыз** бенен қатты етип орады (Н. Дәуқарасв). Бундағы **сүймен, зэмбер, ашар, қашау, қысқыш, атауыз** сөзлери әдебий шығармаларымызда актив қолланылып келген болса, булар өзлери аңлататуғын түсиниклерге қарай хәр қыйлы болып келип, олардың дәуиринде өмир сүрип келген. Булардың барлығы да Қарақалпақстанда Октябрь революциясы жеңгенге шекемги дәуирде қарақалпақ әдебий тилиниң сөзлик составында белгили орын ийслеген хәм актив қолланылып келген сөзлер болып, олар әдебий тилдиң хәзирги жағдайларындағы **қолланылыу** зәрүрлигинен пассивлесип киятыр. Елимизде **Октябрь** революциясының жеңиси Совет властын орнатты. Рус халқының мәдениаты езилген халықлар мәдениатын гүллендириуде айрықша роль атқарады.

Дурысында да халықлардың мәдениатының пайда болыуы менен гүлленуине жәрдем етти. Соның менен бирге әдебий тилимизге рус әдебий тили арқалы кирген сөзлердин, терминлердин практикалық жақтан қолланылыу нормаларын қәлиплестириу процесин жеңиллестириуге себепши болып отырады. Олар рус әдебий тилиндеги вариантларының қәлиплескен нормаға айналғанлығы, ана тилиндеги эквивалентлерин қабыл етилип, оның өзинде де мәнилик жақтан жетилистириу зәрүрлигине сәйкес бир сөз еккиншиси менен аўмастырылып барып нормалық қәлиплесиу пайда болғанлығы сезиледи. Олар әдебий тилимизге лексикалық мәнисин толық сақлаған халында аўысып, қәлиплескен нормаға айналып отырады, әдебий тилимизге **лом, носилка, отвертка, зубило, плоскогубцы** деген сөзлер, терминлер рус әдебий тили арқалы аўысып кирди. Мәселен, **лом** сөзи **сүймен** сөзи менен, **носилка** сөзи **зэмбер** сөзи менен, **отвертка** сөзи **ашар** сөзи менен, **зубило** сөзи **қашау** сөзи менен, **плоскогубцы** сөзи **қысқыш, атауыз** сөзлери менен әдебий тилимизде қатар қолла-

нылып киятыр, булардың хэммесиниң де мәнилери атқаратуғын хызметлери де бирдей, бир предметлик түсиникти билдирип келеди. Сонылақтан булардың ҳәр бир қайсысы әдебий тилимизде бир синонимлик сыңарларды қурап әдебий тилдиң нормасы сыпатында қолланыскенин байқаўға болады. Мине, жоқарыдағы айтып өткенимиздей-ақ, қарақалпақ сөзлери, терминлери Советлик дәуирде айта қаларлық дәрежеде раўажлана алды. Соның ушын да әдебий тилин оғада әҳмийетли прогрессив рольди атқарады. Сонылақтан бундай мәнилик қубылысты тил билиминде сөзлердиң семантикалық стилистикалық айрықшалығының көбейиўи, кеңейиўи делинеди.

Солай етип, көркем әдебий шығармалардағы профессиональлық синонимлерди дурыс таңлап алып, өз орынларында қолланыў оғада зәрүрли. Соның ушын ҳәр бир жазыўшының өзиниң көркем шығармаларында профессиональлық синонимлердиң стильлик оттенколарына да кеўил аўдарылыўы керек. Мәселен, мәнилес бир топарды қурайтуғын сөзлердиң мәни айрықшалықлары керекли орынларында дурыс пайдаланыў, қолланыў зәрүр. Мине усы профессиональлық айрықшалық жазыўшы тәрепинен сўүретленетуғын ўақыяға, жасалатуғын образдың характерине, геройдың портретине, шығармаларының идеясына хэм тағы басқаларға оқыўшының белгили бир қатнасын пайда етиўге бағдарланған болыўы керек. Бул ушын тил байлықларының бири сыпатында сәйкес профессияға байланыслы синонимлик мәнилердиң де дурыс қолланылыўы лазым. Егер жазыўшы профессияға байланыслы синонимлерден керегин таңлап ала алмаса, онда көркем шығарманың идеялық мазмунына, көркемлигине жаман орынсызлықларға, сәтсизликлерге алып келеди. Соның ушын, әдебий шығармаларда профессиональлық синонимлердиң қолланылыўы, әлбетте, автордың тил байлығына, тил байлығын раўажландырыўдағы хызметине шығарманың тилин үстинде ислейине байланыслы. Демек әдебий шығармаларда көркем сөз шебериниң тилден толық пайдаланыўдағы әдиўли ўазыйпаларының бири болып келеди. Себеби көркем сөз устасы ҳәр тәреплеме қунлы шығармалар дәретиў менен бирге, тилдиң әжайып сулыўлығын да көрсете билнў керек. Соның ушын, көркем сөз шебери деген хўрметли атаққа ийе болыў ушын дәрестилген шығарманың көркем, ықшам, дужырымлы, анық хэм сонша тәсирли пўттин бир пикирди асқан шеберлик пенен көрсетиўди хэм жуўапкершилик пенен қараўы зәрүр. Демек, сонда ғана жазыўшы көркем әдебиятта өз шығармаларында қарақалпақ әдебий шығармаларындағы профессиональлық синонимлерди шеберлик пенен бере алады хэм бизиң жазыўшыларымыздың әдиўли ўазыйпасы.

Сонылақтан да хәзирги заман қарақалпақ әдебий шығармасындағы профессиональлық (қәнигелик) синонимлер үлкен орынды ийелеп келип, олар күнделикли турмысымызда пикир алысыў процессинде мәниниң ең нәзик оттенколарына шекем бир-биримизге жеткернў ушын хызмет етип, сөзлер, терминлер хэмме

Ұақыт келсе, байып өзінің рауажланыу айрықшалықтарына иіс болып келеді. Соның ушын да синонимлердің сегіз қырлы, сексен сырлы болып келіуі де жоқарыдағы жағдайларға яғни құбылыстарға байланысты, оны хәр бир талант иіеси өз шығармаларында шеберлік пенен өз орынларында пайдалана билиуі шөрт.

ҚЫСҚАША ЖҰМАҚ

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының миллий тили болып есапланады. Ол тарийхый дәуірлер дауамында пайда болып, қарақалпақ халқының тарийхы менен тығыз байланыста рауажланған хәм қәлиплескенлиги белгили. Бул рауажланыу дүньядағы басқа тиллердің рауажланыу тарийхындай әйемги келип шығыуынан баслап хәзирги күндеги қарақалпақ миллий тили болып жетилискен дәрежесине шекемги дәуірди өз ишинен алады. Қарақалпақ тили Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекем лексикалық составы оғада жарлы, жазба әдебий тили бир қәлипке түспеген, ал хәзир, сөзлик составы анағурлым бай, нормалласқан әдебий тил болып қәлиплескен, хәр тәреплеме изертлеудің объектине айналып отырғанының өзи-ақ оның революциядан соңғы рауажланыуының хәқыйқат дәлили болып отыр.

Синонимлерди кең көлемде изертлеу түрк тиллеринде соңғы жыллары ғапа изертленіу жолына түсти. Ал, олда болса, тек кишкене көлемдеги мақалалар болып, кеуилдегидей илимий көз-қараста изертленбегенлиги мәлим. Қарақалпақ тил билиминің лексика тарауы 1960-жыллардан кейин қолға алынып, қарақалпақ әдебий тилинің лексикалық синонимлери де изертленіу объектисине айналды.

Қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы синонимлердин грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлери хәм қарақалпақ әдебий тилинің лексикасындағы синонимлердің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери илимий көз-қараста изертленбеген, исленбеген проблемалық категория болып есапланады. Сонлықтан биз усы мәселени яғни қарақалпақ тилинің синонимикасының өзиңшелик айрықшалықларын анықлау, синонимлерди изертлеудің мақсети, оның алдағы ұазыйпасы, теманың бизің тилимизде актуаллығы хәм методологиялық тийкарлары, көзде тutyлыулары алдағы мәселелердин әхмийетли бир тараулары болып, қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлердин изертленіу жағдайлары айтылды. Ал қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлердин грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлеринің де бир неше түрли жасалуы жоллары бар. Мәселен, түбир сөзлерден

хәм дөрөңдө сөзлөрдөн оларға аффиксләрдин жалғануы менен синонимләр қуралып келип: олар жай (әпиуайы), қоспа хәм жуң сөзлөрдөн де синонимләр қурайды. Булар хәзирги қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимләрдин грамматикалық хәм структуралық өзгешеликлерин баянлайды.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимләрдин лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлер бойынша да бир неше түрли болып келе береди. Мәселен, мәнилес, ямаса идеографиялық синонимләр, эмоциональлық экспрессивлик синонимләр хәм стилистикалық синонимләр. Синонимләр мәнилес ямаса идеографиялық та эмоциональлық-экспрессивлик те, стилистикалық болып та ушырасып отырады. Сондай-ақ қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимләрдин қолланылуы өзгешеликлерине қарай отырып тилимиздеги лексикалық синонимләр турақлы хәм өзгермели болып ушырасады. Сондай-ақ синоним сөзләрдин жаңа мәни беріу менен пайда болуы жоллары бойынша да тилимизде идиомалық хәм фразеологиялық синонимләр де ушырасып отыратуғынылығы баянланған. Қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимлерине рус тилинен хәм рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзләр ямаса идеографиялық синонимләр, эмоциональлық-экспрессивлик арқалы өзлескен синонимләр де сөз етилген. Соның менен қатар қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлериниң әдебий шығармаларымызда қолланылуы хәм қарақалпақ тили лексикасындағы профессиональлық (қәнигелик) синонимләрдин әдебий шығармаларымызда қолланылуы баянланылған.

Тилдеги синонимләр адамлардың ойланыуының рауажланыуы арқалы дүньядағы затлардың, кубылыслардың хәр түрли қәсийетлерин хәр тәрәплеме изертлеп билиудин нәтийжесинде келип шыққан. Сонлықтан, өндиристиң рауажланыуы, халық мәдениятының гүллениуи техника менен илиминң өсиуи тилдин ийеси болып есапланатуғын халықтың басқа еллер менен қарымқатнасының күшейиуине байланыслы синонимләр де сан жағынан көбейип, байып отырады. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги лексикалық синонимләр саны жағынан да, синонимлик қатары жағынан да жүдә бай. Бир түсиникти билдириу ушын көплеген лексикалық синонимләр қолланылады. Олар өз-ара бир-биринен мәнилик жағынан да, стильлик жағынан да айрықшаланады. Әдебий тилдин лексикалық синонимлери жүдә бай болып келиуиниң баслы себеби булардың билдиретуғын түсинигиниң толып атырған тараулары менен тығыз байланыслы. Себеби, синонимләр белгили бир түсиникти хәр тәрәплеме көрсетип отырады.

Қонкретли мәнини билдиретуғын синонимлерге қарағанда абстрактли мәнини билдиретуғын синонимләр анағурлым көп. Хақықат мәниде айтылатуғын сөзләр қаншелли абстракцияланған жағдайда, олар (әййемги) базыбир мәнилеринен қашықласып отырады да, белгили бир сөзләрдин синонимлик қата-

рында жумсалады. Бул жағдайды әдебий тилдин лексикалық синонимлериниң пайда болуының бир жолы деп есаплауға болады. Соның менен қатар тилдеги синонимлер тилдин байлығын көрсететугың сөзлик составтағы тийкарғы сөз қатламларының бири болып отырады. Сонлықтан синонимлерди үйреніу-лексиканың әхмийетли мәселелериниң бири болып есапланады. Сондай-ақ тилдеги синонимлер, бириншиден, тилдиң синонимлик байлығын көрсетіуге себепши болса, екіншиден мәнилик жақтан бир-бирине уқсас сөзлердиң қолланылыуындағы хәр қандай ситлистикалық айрықшалықларды, соның менен бирге мәни оттенкаларың толық түсиніу үшін практикалық әхмийетке ийе. Солай етип, қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлерди анализлеу арқалы оның яғнай сөзлик составының удайы раўажланып кеткенлигин, бул раўажланыу, әсиресе соңғы советлик дәуирде күшли пәт алғанлығы белгили. Ол өзиниң сөзлик фонды хәм оның менен тиккелей байланыста раўажланып барылды.

Хәзирги заман қарақалпақ әдебий тили лексикасындағы синонимлер тилимизде оғада үлкен орынды ийелейди, соның ушың да қарақалпақ тили синонимлик қатарларға бай. Олар күнделикли пикир алысыу процесинде мәнини ең нәзик оттенкаларына шекем бир-биримизге жеткеріу үшін хызмет етеди хәм булар сөйленетуғын сөзди, айтылатуғын пикирди хәр тәреплеме өзгертип, тилди хәр қыйлы бағдарға бурады. Сонлықтан да тилдеги лексикалық синонимлер тилдиң байлығын көрсететугың көрсеткиш деуге болады. Ал, биз өз апа тилимиздеги мәнилес сөзлерди толығы менен жыйнағанмыз жоқ, себеби қарақалпақ тилиндеги синонимлерди толығырақ жыйнау мәселеси төрт томлықтан ибарат болған «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги» баспадан шыққаннан кейин жақсы жолға түседи деген үмиттемиз.

ШӘРТЛИ ҚЫСҚАРТУЛАР

- аңыз,
 әл. а. б.,
 әл.
 «Әмиүдәрья» ж.
 әл. с.
 грам. с.
 д. д. а.
 диал.
 дин. с.
 д. д.
 д. ф. н.
 ел. с.
 «Жас Ленинши» в.
 Жерг. с.
 «Жеткиншек» г.
 к. д.
 к. д. а.
 ф. и. к.
 л. с.
 «КК. ҚСМ. атл.»
 «КК. поэз. ант.»
 «КК. фольк.»
 «КК. х. е.»
 «КК. х. қ.»
 «КК. х. қ. қ. қ.»
 «КҚ. х. лег. х. анекд.»
 «Қ. х. с. ж.»
 қ.
 қ. с.
 «Қыз. КК.» г.
 «Қыз. муг.» ж.
 мағ.
 м. с.
 мыс.
 «ӨзССР И. а. кк. ф. х.» ж.
 «Сов. ҚК.» г.
 сөйл. т.
 т. с.
 тар. с.
- аұыспалы
 әдебий альманах
 әдебият
 «Әмиүдәрья» журналы
 гөнерген сөз
 грамматика
 докторлық диссертацияның **интерфераты**
 диалектоғия
 диний сөз
 докторлық диссертация
 филология илимлериниң **докторы**
 елкілеуиң сөз
 «Жас Ленинши» галетасы
 жеткиншек сөз
 «Жеткиншек» галетасы
 кандидатлық диссертация
 кандидатлық диссертацияның **авторрефе-**
 раты
 филология илимлериниң кандидаты
 көмекши сөз.
 «Қарақалпақ комсомоллары атланыста»
 «Қарақалпақ поэзиясының антологиясы»
 «Қарақалпақ фольклоры»
 «Қарақалпақ халық ертеклери»
 «Қарақалпақ халық қосықлары»
 «Қарақалпақ халық қосықлары: Ғызлар
 қосықлары».
 «Қарақалпақ халық легендалары хәм
 анекдотлары».
 «Қарақалпақ халық салт жырлары»
 қараң.
 қаратпа сөз
 «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы...
 «Қызыл мугаллим» журналы
 мәселен
 модаль сөз.
 мысалы
 «Өзбекстан ССР Илимлер академиясы
 Қарақалпақстан филиалының хабаршысы»
 журналы.
 «Совет Қарақалпақстаны» газетасы
 сөйлеу тили
 таңлақ сөз
 тарийхий сөз

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

- Александрова З. В. «Словарь синонимов русского языка». Изд-во «Советская Энциклопедия» М. 1969.
- Аханов К. «Тил билимине Кириспе», Алматы, 1962.
- Ахманова О. С. «Словарь лингвистических терминов» М., 1966.
- Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердің пайда болуы жоллары. «Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының хабаршысы» Ж. № 2, 1962.
- Бердимуратов Е. «Хәзирги заман Қарақалпақ тили» лексика. Нөкис, 1964.
- Бердимуратов Е. «Хәзирги заман Қарақалақ тилинің лексикологиясы». Нөкис—1968.
- Болғанбаев А. «Синонимика имени существительного в современном казахском языке. Авт. канд. дисс. Алма-Ата, 1955.
- Болғанбаев Ә. Қазақ тилиндеги зат есімдик синонимдер Алматы—1957.
- Болғанбаев А. Синонимы в казахском языке. Авт. докт. дисс. Алма-Ата, 1971.
- Будагов Р. А. Введение в науку о языке, М., 1958.
- Виноградов В. В. Основные типы лексического значения слова. Вопросы языкознания, 1953.
- Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка, Учпедгиз, М., 1955.
- Дмитриев Н. К. «Грамматика Башкирского языка», М., 1948.
- Евгеньева А. П. «Проект словаря синонимов» М., 1964.
- Исамухамедова С. «Синонимы в современном Узбекском литературном языке». Авт. канд. дисс. 1963.
- Клюева В. Н. «Краткий словарь синонимов русского языка», Учпедгиз, М., 1956, 1961.
- Кодухов В. И. «Рассказы о синонимах», Изд-во «Просвещение», 1971—1984.
- Корлэтяну Н. Г. О синонимах в современном молдавском языке. «Вопросы культуры речи», М., 1955.
- Лексическая синонимия, Изд. во «Наука», М., 1967.
- Мальковский Г. Е. Лексикографические пометы семантико-стилистической равнозначности в двуязычных словарях (практика и теория), Сб., «Лексическая синонимия» М., 1968.
- Мамонов В. А., Розенталь Д. Э. «Практическая стилистика современного русского языка» М., 1957.
- Мусабаев Г. Г. «Лексика современного казахского языка». Авт. докт. дисс. Алматы, 1960.
- Турсунов У. Ражабов Н. «Хәзирги замон Узбек адабий тилида синонимлар ҳақида баъзи мулоҳозалар» Сб. А. Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети асарлари да янги серия, № 02. Самарқанд. 1960, стр. 16.
- Турсунов У. Мухтаров Ж. Рахматуллаев Ш. «Хәзирги Узбек адабий тили», Тошкент, 1965.
- Ураксин З. Ф. «Башкорт теленең синонимдәр һзлеге». ӨФӨ. 1966.
- Ханбикова Ш. С. «Синонимлар гүзлеге», қазан 1962.
- Ҳожиев А. «Узбек тили синонимларининг қисқача луғати», Тошкент, 1963.
- Ҳожиев А. «Узбек тили синонимларининг изоҳли луғати» Тошкент, 1974.